

М. ЗУБЕЦЬ, Б. ПАНАСЮК

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

**Київ
АГРАРНА НАУКА
2004**

УДК 338.43(477)
ББК 65.32(4 Укр)
Зу 91
Пан 16

М. Зубець, Б. Панасюк. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ. – К.: Аграрна наука, 2004. — 84 с.

У книзі вперше подано наукові дослідження й аналітичні матеріали, які характеризують стан національної економіки напередодні здобуття незалежності. Здійснено аналіз усіх галузей народного господарства і промисловості, соціального рівня забезпечення потреб населення. Велику увагу приділено сучасному розвитку агропромислового комплексу і, насамперед, сільського господарства в умовах ринкових відносин. Внесено науково обґрунтовані пропозиції щодо реформування сільського господарства, підвищення його ефективності, а також АПК в цілому. В аналітичному ракурсі розглядається вплив на розвиток сільського господарства країн, що вступили до Європейського Союзу (ЄС), а також до Світової Організації Торгівлі (СОТ), висвітлено позитивні і негативні моменти щодо приєднання держав до цих міжнародних структур.

Автори:

М.В. ЗУБЕЦЬ — академік УААН,
доктор сільськогосподарських наук, професор,
народний депутат України

Б.Я. ПАНАСЮК — академік УААН,
доктор економічних наук, професор

А 3701010000-21 Без оголошення
2004

ISBN 966-540-114-9

© М. Зубець, Б. Панасюк, 2004

ВСТУП

В Україні формується ринкова економіка, вдосконалюються її галузеві і макроекономічна структури. Вітчизняні підприємці докладають зусиль для завоювання місця на внутрішньому і зовнішньому ринках, на порядку денному постають задачі інтеграції з такими міжнародними організаціями, як Європейський Союз, Світова Організація Торгівлі і, нарешті, НАТО.

Розв'язання цих проблем найперше залежить від технологічного рівня української економіки, сприйняття нею світового значення інновацій, внутрішніх і зовнішніх інвестицій, кардинального вдосконалення реформування агропромислового комплексу (АПК) країни, підготовки, насамперед, соціально-економічних параметрів, наближених до стандартів ЄС і СОТ. Без такої підготовки Україна продовжуватиме залишатися на узбіччі європейського і світового глобалізаційних процесів.

У цьому контексті нам потрібно переходити від ейфорії захоплення реформаторством до прагматичних дій. Більш детально слід проаналізувати стан нашої економіки і соціального рівня, який дістався у спадок від минулого, процеси, що відбулися в цих сферах після 1991 р. Це допоможе правильно оцінити реальні труднощі і прийняти виважені рішення, спрямовані на їхнє подолання. Не слід при цьому скидати з рахунку тієї обставини, що Україна до 1991 р. займала провідні місця в Європі і світі з виробництва чавуну, сталі, залізної руди та коксу. Але це не що інше як сировина. Подібна сировинна структура діє і тепер. Високотехнологічна продукція не була провідною в минулому, нема для неї належного місця і нині.

Усі галузі промисловості багато років працювали на застарілому обладнанні, іноді навіть ХІХ ст. Технології виробництва значно відставали від світового та європейського рівнів. У вугільній промисловості складнощі створювалися не після 1991 р., а до цього, коли капітальні вкладення колишнім Союзним Держпланом були переведені із Донбасу на Кузбас.

Справжню тривогу викликає в українському суспільстві стан сільського господарства і всього агропромислового комплексу країни. Треба визнати, що більшість застосованих до останнього часу методів реформування в цій сфері економіки ще не дали бажаних результатів. Отже, вони потребують коригування, що впливатиме з широкого обговорення проблем, особливо в контексті вимог міжнародних стандартів. Це послідовні кроки до освоєння зовнішніх ринків. Такий рух визначатимуть рівень виробництва, якості та собівартість продукції. Звичайно, не можна сподіватись на успіх на зерновому ринку, якщо до 1991 р. Україна посідала друге місце в Європі з виробництва зернових і пшениці, а нині ми закупаємо продовольче зерно за кордоном.

У країні багато ведеться дискусій стосовно ефективності вступу України до ЄС та СОТ. Досвід країн, які в останній час стали членами цих організацій, а також наукові дослідження свідчать, що попередньо треба провести колосальну роботу для доведення національних нормативів до європейських стандартів;

запровадження цих стандартів забезпечує надходження інвестицій, новітніх технологій і в кінцевому підсумку — підвищення ефективності всієї економіки, особливо сільського господарства. Все це допоможе нашій країні зайняти гідне для неї місце на зовнішньому ринку.

1. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА НАПЕРЕДОДНІ ВХОДЖЕННЯ У РИНКОВІ ВІДНОСИНИ

Після здобуття незалежності у 1991 р. та з початком формування ринкових відносин в Україні раптово з'явилося безліч проблем у суспільному житті й економіці. Окремі різного роду політики зразу ж встановили діагноз: це результат відокремлення України від Росії, розрив зв'язків між підприємствами колишніх республік. Звідси висновок: українська економіка ніяк не може існувати без російської. На цьому ґрунті ті, хто скучає за колишнім Союзом, плекають надію про повернення до минулого. Мовляв, у колишньому Союзі були найкращі умови для економічного розвитку, оскільки ринок поглинав усе більше і більше сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької.

Що відбувалося насправді, можна простежити, аналізуючи стан соціального розвитку та економіки. Вже у 1986 – 1990 рр. окреслилися і проявилися в динаміці проблеми соціально-економічного розвитку, які стримували позитивні процеси в суспільстві та поглиблювали існуючі негативні.

Дійсно, Українська Республіка знаходилася на особливому рахунку в колишній імперії з ряду причин. Займаючи 3% території Радянського Союзу і маючи п'яту частину його населення, вона давала до 1991 р. понад третину загальносоюзного виробництва прокату чорних металів і сталевих труб, майже половину загального обсягу залізної руди, переважну більшість тепловозів, усі кукурудзозбиральні комбайни. Обсяг ряду інших видів продукції перевищував половину загальносоюзного доробку (табл. 1).

Таблиця 1. Місце України у світі (дані за 1980 р.)

Показники	У світі	У Європі
Електроенергія	8	4
Вугілля (у перерахунку на умовне паливо)	5	3
Газ	4	2
Чавун	3	1
Сталь	3	1
Залізна руда (товарний видобуток за вагою руди)	1	1
Кокс	3	1
Мінеральні добрива (у перерахунку на 100% поживних речовин)	7	4
Сірчана кислота	6	3
Цемент	8	5
Цукор	5	2
Зерно і зернобобові	6	2
Пшениця	5	2

Україна займала провідні місця з виробництва багатьох видів промислової і сільськогосподарської продукції, у 1996 – 1999 рр. вона виробляла сталі стільки, скільки ФРН і Велика Британія разом узяті. Займаючи у світі 42 місце за територією і 16 — за чисельністю населення, Україна з виробництва ряду найважливіших видів промислової і сільськогосподарської продукції була високорозвинутою країною не тільки Європи, але й усієї планети. Правда, у складі колишнього Союзу була передовою винятково з виробництва сировини, продукція високих технологій тут відсутня, а тому порівнюватися місцями з іншими країнами нічим. У період, коли Україна стала незалежною і розбудовує ринкові відносини, її економіка продовжує залишатися переважно сировинною. Можна зробити висновок, що ситуація не зміниться від того, буде інтегруватися наша держава з європейською економікою чи євразійською. На позитивні зміни можна очікувати лише із зміною структури національної економіки за допомогою власних внутрішніх можливостей.

Упродовж двадцятилітнього періоду (напередодні здобуття незалежності) економіка України розвивалася, з першого погляду, більш-менш динамічно: 1970 – 1975 рр. — 9-та п'ятирічка; 1976 – 1980 рр. — 10-та п'ятирічка; 1981 – 1985 рр. — 11-та п'ятирічка; 1986 – 1990 рр. — 12-та п'ятирічка. Насправді українська економіка значно відставала від європейського і світового рівнів,

про що наголошували вчені і що не могло не розуміти керівництво колишнього Радянського Союзу. Проте головні причини такого становища так і не було виявлено. Нині час вимагає розкрити й охарактеризувати основні з них.

З цією метою зробимо ґрунтовний аналіз економіки і культури України, у складі колишнього СРСР у 1970 – 1990 рр., тобто саме напередодні довгоочікуваної незалежності, здобутої наприкінці ХХ ст. Виявляється, що саме у складі СРСР українська економіка мала саме ті проблеми, які окреслилися після 1991 р., але в погіршених варіантах через суб'єктивні та об'єктивні причини.

Розробляючи перспективи свого розвитку після 1985 р., Радянський Союз готував для України підвалини зниження всіх складових цього процесу. Вже на початку 1986 – 1990 рр. офіційно визнавалося, що особливостями економічного розвитку є необхідність зростання масштабів суспільного виробництва за умов виникнення факторів, які його стримують. До останніх відносили уповільнення темпів оновлення основних виробничих фондів; послаблення забезпечення економіки власними природними і сировинними ресурсами; скорочення сільськогосподарських угідь унаслідок відведення їх на несільськогосподарські потреби та виведення з обороту через ерозію; недостатнє забезпечення ряду регіонів водними ресурсами; катастрофічний регрес у забезпеченні народного господарства трудовими ресурсами. Тут маємо тривожну статистику: у 1971 – 1975 рр. чисельність населення України у працездатному віці збільшилась на 2 млн чол., у 1976 – 1980 рр. — на 1 млн чол. Починаючи з 1981 р., народне господарство України розвивається практично без приросту чисельності працюючих.

Враховуючи таку соціально-економічну ситуацію в країні, треба по-новому оцінювати такі потенційно-компенсуючі фактори, як наука, техніка та організація виробництва. Належало за конкретних соціально-економічних умов оновити основні фонди на основі технічно досконалих систем машин, комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, впровадження робототехніки.

Подивимося як це відбувалося напередодні 1991 р.

Перше. Серйозну стурбованість планових органів викликали низькі темпи оновлення основних виробничих фондів, що призводило їх до старіння і зниження темпів зростання суспільного виробництва. Зношеність основних виробничих фондів зросла від 24,9% у 1970 р. до 36,5% у 1983 р., у промисловості — відповідно від 26,6 до 40%. Лише 30% знову введених основних виробничих фондів спрямовувалися на відновлення тих, що вибували. В особливо складному становищі опинилися вугільна промисловість і чорна металургія.

Про технічний рівень основних виробничих фондів можна мати реальну уяву на прикладі такої важливої галузі, як чорна металургія. У 1982 – 1985 рр. на Новомосковському трубному заводі використовували два тонколистові стани, виготовлені ще у 1936 р. Вони не забезпечували високої якості металу. До того ж при річному виробництві 103 тис. т тонкого листа на двох станах у

цеху працювало 1180 робітників. Це свідчення низької продуктивності праці та високої собівартості продукції. Навіть будівля цеху знаходилася в аварійному стані.

На Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського стан 280 ввели до експлуатації у 1889 р., відновили його роботу у 1945 р. Не дивно тому, що наладку стану, подачу сировини для роботи здійснювали вручну, переважала важка ручна праця за прибирання, опрацювання готової продукції, яка закономірно не відповідала вимогам стандартів. За весь період експлуатації будівлі і споруди стану капітальний його ремонт не здійснювався, металокопії, підкранові балки, стропильні ферми піддалися корозії на 25 – 30%; цегельна кладка стін мала великі тріщини. Механізми й електрообладнання більшості електромостових кранів були застарілої конструкції і стали непридатними для експлуатації.

Стан 1800 для прокатки товстолистової сталі звичайної якості на Єнакієвському металургійному заводі встановили у 1895 р., він був морально і фізично спрацьований. Як, до речі, і будівля, в якій його розмістили. Відповідні до цього і показники виробництва: витратний коефіцієнт металу становив 1,371; собівартість продукції перевищувала відпускну ціну на 15%; збитки сягали 2 млн крб., а ті карбованці дорівнювали доларам. Усі ці аварійного характеру показники підтверджувалися держтехнаглядом України ще у 1981 р., але стани працювали, ніхто не збирався виводити їх із експлуатації.

Друге. Знижувалась забезпеченість власними природними і сировинними ресурсами. У зв'язку із відпрацюванням запасів нафти і газу зменшувалося добування високоефективних ресурсів. Ускладнилися умови видобутку вугілля і залізної руди. В останнє десятиліття спостерігалася стійка тенденція до погіршення якості мінеральної сировини, залучення до розвідування і промислового освоєння корисних копалин дедалі більше віддалених від цивілізації і тих, що глибоко залягають. Такі чинники зумовлювали значний ріст витрат на розвідування, добування та переробку сировинних ресурсів. Усі ці тенденції в майбутньому будуть посилюватися.

Промислові запаси вугілля у 1981 р. становили 7,1 млрд т, у тому числі на пластах потужністю нижче 1,2 м — 5,9 млрд т, або 83% загальних запасів. Темпи відпрацювання промислових запасів на більш потужних пластах у 3,7 раза вищі. Виходячи з цього, у 1981 р. було зроблено офіційний висновок про те, що запаси вугілля на пластах 1,2 і більше метрів будуть відпрацьовані за 15 років, тобто до 1995 р. Було доказано, що значна частина запасів вугілля зближених тонких пластів з товстими пластами буде втрачена назавжди через відпрацювання останніх. Крім того, вугільна промисловість України незадовільно забезпечувалась технікою для добування вугілля на тонких пластах: при потребі 160 вугільних комплексів виділено 140, а очисних комбайнів МК-67 за додаткової потреби 100 — 30.

У цей період на вугільних шахтах відчувалися кризові явища: майже половина підприємств не відповідала тогочасним технічним вимогам — вкрай ненадійні схеми провітрювання; малопродуктивний підземний транспорт та

примітивні технологічні комплекси на поверхні, в очисних і підготовчих забоях температура повітря значно перевищувала допустимі норми, кожна третя лава мала складні гірничо-геологічні умови, брак капітальних вкладень на переоснащення; потреби шахт в основних гірничих машинах, механізмах і запчастинах до них задовольнялися на 65 – 80%, відсутні надійні засоби для добування вугілля — комплекси, комбайни, конвеєри. Офіційно ще у 1981 р. було визнано, що за технічним оснащенням Донецький вугільний басейн значно відставав від інших вугільних районів колишнього Союзу.

Як наслідок — за 1971 – 1980 рр. вибуття потужностей добування вугілля перевищило їхнє введення за рахунок нового будівництва і реконструкції шахт на 9,2 млн т: вибуло 53,5 млн т, а введено в дію 44,3 млн т; створення нових потужностей знизилося із 14,2 млн т у 1971 – 1975 рр. до 3,0 млн т у 1976 – 1980 рр. Протягом 1981 – 1985 рр. унаслідок відпрацювання запасів і погіршення гірничо-геологічних умов загальне вибуття потужностей досягло 24,3 млн т.

Не зважаючи на це, Москва зобов'язувала Київ збільшувати добування вугілля, але не за рахунок введення нових потужностей, а завдяки так званим організаційно-технічним заходам. У 1971 – 1980 рр. українські шахтарі збільшили добування вугілля на 34 млн т. Цього досягли, виконуючи будь-що щорічні додаткові до плану завдання в межах 2 – 4%: працювали безперервно протягом робочих тижнів; ігнорували існуючі строки поточних і капітальних ремонтів і т. д. Все це відбивалось на забезпеченні шахт трудовими ресурсами: у 1981 р. на 97 шахтах бракувало 7,7 тис. робітників. Плинності кадрів сприяли незадовільні соціально-побутові умови: у черзі на отримання квартир перебувало 89,6 тис. чоловік. Залишалася відносно низькою зарплата шахтарів.

Третє. Призупинився приріст населення у працездатному віці. Якщо за 1971 – 1975 рр. чисельність збільшилась на 2 млн чоловік, в 1976 – 1980 рр. на 1 млн, то у 1981 – 1985 рр. народне господарство розвивалося без приросту чисельності робітників. У 1986 – 1990 рр. чисельність населення скоротилася більше як на 300 тис. осіб, а в наступні роки таке скорочення посилиться. У тодішній системі управління не було можливостей для заміни ручної праці механізацією на базі прогресивних технологій

Уже в той час дійшли висновку: одним із джерел поповнення чисельності трудових ресурсів для забезпечення потреб у робочій силі є збільшення кількості працюючих осіб пенсійного віку. Навіть передбачалося у 1981 – 1985 рр. додатково залучити в народне господарство близько 400 тис. пенсіонерів, довівши їхню загальну кількість до 1,9 млн чоловік. Отже, екстенсивний спосіб розвитку набирав обертів.

Четверте. Знижувався фонд нагромадження для розширеного відтворення у використаному національному доході. Таке передбачене для України союзними органами зниження від 20% у 1985 р. до 14,2% у 1990 р. і 10% у 2000 р.

Виходило, що розподіл по-новому національного доходу призводив до подальшого зниження рівня оновлення основних фондів і прискореного їхнього старіння. Спрацювання, як передбачалося, буде зростати від 38,5% у 1985 р. до

45,7% у 1990 р. і 60% у 2000 р., а затрати на капітальний ремонт підвищуються у 1,8 раза. Збільшення ремонтних робіт, навіть з урахуванням росту в цій галузі продуктивності праці, не могло бути забезпечене наявними в Україні трудовими ресурсами. З цієї причини дуже повільно вирішуються задачі підвищення якісно нового рівня механізації сільського господарства, насамперед — забезпечення оптимальної структури машин і знарядь до них для роботи у рослинництві і тваринництві.

Проблеми соціального розвитку. У 80-х роках ХХ ст. в українському суспільстві стали боляче нагадувати про себе проблеми соціального характеру. Швидко і значно зросла кількість розлучень, із яких 37% припадало на молоді сім'ї. Настав період низького рівня народжуваності, зумовлений переважно значною мірою погіршенням житлових умов молодих сімей при народженні дитини, а також зниженням сукупного середнього доходу в таких сім'ях. У 1983 р. було зареєстровано 537,4 тис. шлюбів і 190,1 тис. розлучень. З них 69,9 тис. припадало на молоді сім'ї, сумісне проживання яких не перевищувало 5 років. У той період вживалася низка заходів з метою призупинення подібних негативних соціальних явищ, хоча далеко не всі вони належним чином виконувалися, мали декларативний характер.

Скажімо, передбачалося встановити порядок, за яким молодим сім'ям поза чергою упродовж півріччя після реєстрації шлюбу мали надавати однокімнатну квартиру. Однією з головних умов дії цієї пільги — збереження шлюбу протягом 5 років. Для реалізації такої ідеї вносилися пропозиції створити для молодих сімей спеціалізований житловий фонд місцевих органів влади, додатково виділивши для цього необхідні капітальні вкладення.

Наступним заходом передбачалося збільшити тривалість відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами з 16 до 26 тижнів, як це практикувалося в інших країнах, зокрема в Німеччині, Чехословаччині та Угорщині. Вносилися пропозиції продовжити частково оплачувану відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку з місячною оплатою протягом першого року в розмірі 50 крб. Зауважимо, що це була досить висока оплата в той період. До внесення такої пропозиції частково оплачувана відпустка для догляду за дитиною надавалася до досягнення дитиною 1,5 роки з місячною оплатою в розмірі 35 крб. на місяць протягом першого року життя дитини.

Оприлюднено було і пропозицію щодо розширення кола сімей, які мали право на одержання допомоги для малозабезпечених. Така допомога мала призначатися сім'ям, сукупний дохід яких не перевищував у середньому 60 крб. на місяць на члена сім'ї (раніше — 50 крб.), водночас пропонувалося продовжити строк виплати цієї допомоги до досягнення дитиною 16 років (проти 8 років до цього).

Велику надію у розв'язанні проблеми покладали також на забезпечення безплатних сніданків і обідів для учнів початкових класів у групах подовженого дня середніх загальноосвітніх шкіл, введення безоплатного проїзду школярів на всіх видах міського транспорту.

Друга соціально-економічна проблема — висока міграція сільського населення, особливо молоді, в міста. За 1970 – 1982 рр. чисельність сільського населення України зменшилася на 16,6%, а в працездатному віці — на 13%. У 1982 р. у загальному обсязі відтоку населення із села частка молоді віком 16 – 20 років становила понад 90%. Найбільш інтенсивно вибувала молодь у віці 18 – 25 років. Великої уваги вимагало поліпшення умов праці і побуту сільських жителів. Це, насамперед, підвищення рівня механізації праці, особливо у тваринництві й овочівництві, а також на вирощуванні цукрових буряків; розширення житлового і комунального будівництва, газифікація сіл (тоді природним газом через газову сітку забезпечувалося лише 3,2% сіл України), активізація благоустрою, будівництво шляхів з твердим покриттям між сільськими населеними пунктами і містами.

Влада намагалася розв'язати і таку соціальну проблему, як згортання самогоніваріння, яке вкорінилося після 1941 – 1945 рр. В Україні населення виготовляло близько 30 – 40 млн декалітрів самогону за рік, що призводило до поширення алкоголізму серед населення, порушення трудової і технологічної дисципліни на виробництві, зростання хуліганства, крадіжок тощо. Для протидії самогоніварінню передбачалося на постійній основі активізувати роботу органів внутрішніх справ для виявлення порушників; підвищити розміри штрафів від 50 до 500 крб.; застосовувати кримінальну відповідальність до тих, хто займається самогоніварінням. Чимало прикладів того періоду свідчили, що міліція сама нерідко була причетною до виробництва і реалізації самогону.

Обростав проблемами розвиток комунального господарства. У 80 містах і 400 селищах міського типу була відсутня централізована каналізація, а за рівнем газифікації Україна займала 12 місце серед 15 союзних республік. Для поліпшення становища у цій галузі у 1986 – 1990 рр. потрібно було виділити 170 млн крб. для водопостачання і поліпшення якості води; 160 млн крб. — для припинення скидання неочищеної води в басейни Чорного і Азовського морів; 80 млн крб. — для розширення газифікації міст і сіл з метою щорічного будівництва 800 – 1000 км газових сіток; 120 млн крб. — на будівництво виробничої бази для забезпечення потреб житлово-комунального господарства. Звичайно, необхідних коштів не було виділено, тому всі проблеми ще більше загострилися після 1990 р.

Вкрай складним залишалося становище з обслуговуванням населення тролейбусним, а також іншими видами внутріміського транспорту. У 1984 р. в містах експлуатувалося 6550 тролейбусів протяжністю транспортної сітки 3303 км. Насиченість машин на 1 км становила менше 2 при нормі 3,8. В деяких містах цей показник ще нижчий: Кривий Ріг — 0,9; Макіївка і Стаханов — 1,1; Тернопіль, Херсон, Горлівка і Комунарськ — 1,5. В експлуатації знаходилося 680 тролейбусів, що відпрацювали амортизаційний строк і підлягали списанню. У таких містах, як Чернігів, підлягало списанню 52% тролейбусів, Одесі — 48, Житомирі — 19,8, Хмельницькому — 16%.

Назрівала проблема медичного обслуговування населення, оскільки медичні установи дедалі більше перевантажувалися. За нормативами в Україні необхідно було забезпечити стаціонарною допомогою із розрахунку 141,5 ліжка на 10 тис. населення; амбулаторно-поліклінічною допомогою — 240 відвідувачів у зміну на 10 тис. населення. Фактично для стаціонарного обслуговування бракувало третини площ до норм, амбулаторно-поліклінічного обслуговування — 50%. Розрахунки, проведені в той період плановими і галузевими органами, показали, що для виправлення становища потрібно додатково 5,7 млрд крб. Практично нездійснена вимога.

Невідкладного оновлення вимагали основні виробничі фонди. За останні 30 років основні фонди в Українській економіці зросли у 2,2 раза і у 1983 р. становили 336,7 млрд крб., а основні виробничі фонди за цей період збільшилися у 2,4 раза і досягли 227,7 млрд крб. Разом з тим достатньо високий ріст загального обсягу основних фондів не супроводжувався відповідно високим рівнем їхнього оновлення. В багатьох випадках цей рівень виявлявся катастрофічно низьким. Коефіцієнт оновлення основних виробничих фондів (як відношення введених за рік основних фондів до їхньої наявності на початок року) знизився від 11,1% у 1970 до 6,7% у 1983 р., у промисловості — від 11,0 до 6,3%. Пішов униз за цей період і коефіцієнт вибуття — від 2,3 до 1,48%, у тому числі в промисловості — від 2,0 до 1,31%.

У термінології фахівців здебільшого використовувалося таке поняття як “оновлення”. Однак відбувалося воно переважно внаслідок збільшення основних виробничих фондів за рахунок нового будівництва і розширення діючих підприємств, тобто — екстенсивним шляхом. У 1983 р. на заміщення основних фондів, що вибували з галузей матеріального виробництва, було спрямовано 20,9% введених в експлуатацію основних виробничих фондів. Подібна політики принесла конкретні результати. Зношеність основних виробничих фондів підвищилась від 20,1% у 1975 р. до 39,6% у 1985 р., на кінець 1990 р. цей показник уже становив 45,7%, а в промисловості — 48,6% (табл. 2).

Таблиця 2. *Зношеність ОВФ* у народному господарстві України, % на кінець періоду*

Показники	1970 – 1975 рр.	1976 – 1980 рр.	1981 – 1985 рр.	1986 – 1990 рр.
Народне господарство	28,2	33,2	38,9	45,0
У тому числі	33,0	38,4	43,1	48,6
промисловість				
За галузями				
промисловості:				
енергетика	27,9	34,4	44,2	49,6
вугільна	36,7	42,1	43,3	45,2
чорна металургія	—	36,1	55,6	70,0

будівельні матеріали	31,8	43,9	52,2	63,2
лісова харчова	33,8	42,7	46,3	45,5
плодовиноробна	29,2	43,6	56,1	68,3
місцева	32,6	47,6	61,4	74,8
	27,6	35,8	42,0	44,0

**Зношеність ОВФ* — відношення амортизованої частини основних виробничих фондів до їхньої початкової вартості, %.

Внаслідок високої зношеності фондів на капітальний ремонт спрямовується третина капітальних вкладень в основні виробничі фонди: у 1986 – 1990 рр. цей показник становив 33,5%, або 28,5 млрд крб. Вчені України, зокрема С.Ф. Покропивний, попереджували про хибність подібної інноваційної політики, але стан справ продовжував погіршуватися. За цей період затрати на капітальний ремонт зросли порівняно з 1981 – 1985 рр. на 35,3%, а введення в експлуатацію основних виробничих фондів збільшилося тільки на 17,8% (табл. 3).

Таблиця 3. Введення в дію нових ОВФ і затрати на капремонт

Показники	1976 – 1980 рр.	1981 – 1985 рр.	1986 – 1990 рр.
Введення в дію нових ОВФ, млрд крб.	72,3	84,3	95,9
Затрати на кінцевий капремонт, млрд крб.	21,1	28,6	37,5
Затрати на капремонт, % введення нових ОВФ	29,1	33,9	39,1

Показовим для ілюстрації цих процесів можна вважати введення і вибуття потужностей видобування вугілля, що спричиняє багато прикростей для влади незалежної України. У 1976 – 1980 рр. введено в дію 27,9 і вибуло 24,3 млн т; у 1981 – 1985 рр. — відповідно 11,8 і 40,6; у 1986 – 1990 рр. — 3,9 і 16,8 млн т. Це була одна із галузей, яку влада колишнього Союзу кинула в Україні напризволяще. Наслідки такої політики занадто важко відчувуються до цього часу.

Не краще було вчинено з харчовою промисловістю. Зокрема, введення потужностей для виробництва цільномолочної продукції в перерахунку на молоко мало таку статистику: 1976 – 1980 рр. введено в дію 2,0 тис. т виробництва у зміну і вибуло 2,3 млн т; у 1981 – 1985 рр. — відповідно 1,7 і 0,3 тис. т; у 1986 – 1990 рр. — 1,9 і 0,8 тис. т. Складалася парадоксальна ситуація, коли зростання ремонтних робіт в Україні перевищило можливості залучати для цього додаткові трудові ресурси. Науковці доводили це відповідними розрахунками.

Заміна вкрай застарілої і спрацьованої техніки здійснювалася в мізерних обсягах, а головне — без використання новітніх технологій. Все це призводило до того, що в економіці накопичувалося багато застарілої, фізично і морально спрацьованої техніки, капітальні ремонти якої перевищували економічно доцільні обсяги. Це, врешті, сповільнювало темпи росту виробництва з наступними негативними результатами. В особливо складних умовах перебували чорна металургія, вугільна, будівельних матеріалів, харчова і плодово-виноробна промисловість. Наприклад, при зростанні введення в дію основних виробничих фондів на 102,8% (1981 – 1985 рр. проти 1976 – 1980 рр.) затрати на капітальний ремонт підвищились на 125,3%, а в плодово-виноробній промисловості ці показники становили відповідно 74,4 і 115,2%.

Одними із основних причин перевищення темпів і обсягів введення основних виробничих фондів проти їхнього вибуття з експлуатації стали: низькі обсяги капітальних вкладень в реальну економіку, постійне невиконання планів введення в дію виробничих потужностей; зростання вартості одиниці потужності внаслідок підвищення цін на машини, обладнання, метал, будівельні матеріали; збільшення витрат на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища, поліпшення умов праці, недотримання оптимальних строків будівництва. Лише у 1976 – 1980 рр. проти попередніх п'яти років капіталоємність одиниці потужності зросла на виробництві чавуну у 2,6 раза; сталі — у 2,5; прокату — у 4,4; на добуванні вугілля — у 2,4; нафти — у 5; газу — у 2,7 раза.

Зростання цін на обладнання випереджувало ріст одержаного ефекту. В легкій промисловості ціни на текстильне обладнання за 10 – 13 років, що передували 1985 р., зросли вдвічі, але такі додаткові витрати не компенсувалися зростанням продуктивності праці. Це видно на такому прикладі: пневмопрядильна машина БД-200 за вартістю у 6,4 раза перевищує прядильну машину П-76-5М, а за продуктивністю — лише у 2,7 раза. Ткацький верстат АТПР-100-24 порівняно з верстатом АТ-100-5М — відповідно у 4 і 1,5 раза.

Підвищилась частка вартості будівництва промислових об'єктів і споруд. Зокрема, середні кошторисні ціни у 1969 р. проти 1955 р. на залізобетонні конструкції і вироби зросли на 21%, цеглу — на 40, металоконструкції — на 51, лісоматеріали — на 100%. Потому вже в 1984 р. здійснено перегляд вартості будівельно-монтажних робіт: у чорній металургії її підвищено на 21%, в електроенергетиці — на 20, у паливній промисловості — на 25, у легкій промисловості — на 18, у харчовій промисловості — на 16%.

Всі ці економічні негативи готували не кращий ґрунт для прийняття рішень щодо розвитку економіки і, зокрема, — використання національного доходу в перспективі. Ось як Держплан Союзу передбачав розвивати українську економіку якраз на той період, коли вона стала самостійно визначати свою долю. Якщо фонд нагромадження у використаному національному доході 1985 р. становив 18,5%, у 1990 р. — 14,2%, то у 2000 р. пророкували його довести до 10,2%. Українці благали московську владу залишити фонд нагромадження хоча б на рівні 18% використаного національного доходу. Це дало б змогу збільшити масштаби технічного переозброєння і реконструкції підприємств, оснастити їх якісним і новітнім обладнанням, використати прогресивні технології в 1986 – 2000 рр. Але пуступок не було.

На друге місце висувалася проблема забезпечення економіки трудовими ресурсами. Вже у період 70 – 80-х років демографічна ситуація в Україні характеризувалася рядом несприятливих тенденцій: знижувалась народжуваність населення, були низькими і мали тенденцію до зниження темпи росту його чисельності, водночас прогресували старіння і смертність. Все це оберталось для села посиленням відтоку із сільської місцевості переважно людей працездатного віку. На початку 1984 р. в Україні проживало 50,7 млн чол., у тому числі в містах 32,8 млн чол. (65%) і в селах — 17,9 млн чол. (35%); у 1990 р. — відповідно 51 млн чол., з них у містах 34,6 млн чол. (67,9%) і в селах — 16,4 млн чол. (32,1%).

Покотився униз коефіцієнт природного приросту населення від 13,6% у 1960 р., 6,4% у 1970 р., 4,5% у 1983 р. до 2,4% у 1990 р. Абсолютна величина природного приросту населення передбачалася на 1990 р. у 10 разів меншою проти значення 1986 р. Міське населення мало збільшитися за 1986 – 1990 рр. на 4,8%, а сільське — навіть скоротитися на 7,1%. Частка міського населення мала зрости від 64,9 до 67,9%. Чисельність населення у працездатному віці за 1986 – 1990 рр. — зменшитися на 24 тис. чол. і становити у 1990 р. 28,8 млн чол., а частка працездатного населення у 1990 р., як очікувалося, матиме в Україні 56,4%: у містах 59,9 і сільській місцевості 48,9%.

Особливо несприятливий стан природного відтворення населення утворювався в сільській місцевості: за 1970 – 1982 рр. чисельність сільського населення зменшилась на 16,6%, з нього у працездатному віці — на 13%; відтік охоплював практично всі вікові групи; найвищі його темпи — у північно-східних і центральних областях. Населення із сільської місцевості переселялося в міста України та за її межі, у тому числі до Молдови, Білорусі, країн Прибалтики, Росії. Поряд з відтоком населення негативно на всі сторони життя та економіки села впливала так звана маятникова міграція. Чисельність сільських жителів, які працювали на державних підприємствах, в установах і громадських організаціях, розташованих у містах, за 1970 – 1982 рр. збільшилась на 727,7 тис. чоловік.

У країні активізовувалися процеси старіння населення: якщо у 1985 р. частка дітей серед всього населення становила 22,9%, а похилих людей — 20,3, то на 1990 р. — відповідно 22,4 і 21,2%. У сільській місцевості таке

співвідношення ще гірше. У зв'язку із старінням людей зростатиме частка непрацездатного населення: по країні за 1986 – 1990 рр. на 1000 працюючих кількість непрацюючих, за розрахунками, підвищувалась від 761 до 774 чоловіка, а в сільській місцевості — від 985 до 1046 чоловік. Низький рівень технології виробництва в сільському господарстві і зменшення трудових ресурсів у цій галузі зумовлював потребу залучення на сезонні роботи в ній значну кількість працівників з інших галузей економіки, особливо студентів, службовців та інших.

Відтік населення із села і заміщення втрачених трудових ресурсів прогресивною технікою і технологією у сільськогосподарському виробництві мали місце ще до 1991 р. Проблему намагалися розв'язувати, але без використання для цього новітніх технологій та підвищення на цій основі продуктивності праці в галузі. Водночас окреслювалися важливі і необхідні, але не визначальні, дії для кардинального розв'язування проблем в аграрній економіці: будівництво шляхів у сільській місцевості, ліквідація сезонності застосування праці, створення умов для піднесення оплати праці, а також пенсійного забезпечення в сільській місцевості до рівня, існуючого в інших галузях економіки. Невідкладною ставала і кардинальна зміна умов та способу життя сільських жителів.

У цілому для народного господарства країни забезпечення всіх його галузей трудовими ресурсами не пов'язувалося з чітко окресленими діями щодо використання новітніх технологій та інноваційних рішень. Всі управлінські заходи спрямовувалися на застосування адміністративних, організаційних й інших екстенсивних методів, які були недостатні для надійного виконання поставлених завдань. Серед них: поліпшення використання робочої сили на основі зміцнення виробничої і трудової дисципліни, ліквідації втрат робочого часу; досягнення збалансованості між наявністю робочої сили і робочих місць; комплектація кадрами нововведених виробництв тільки за рахунок внутрігалузевого перерозподілу працівників; підвищення рівня механізації й автоматизації виробничих процесів, насамперед, завдяки допоміжних виробництв та навантажувально-розвантажувальних робіт; прискорення переведення ручної праці на механізовану; ліквідація розриву між рівнем підвищення продуктивності праці та — її оплати; зростання продуктивності праці на основі послідовної концентрації та спеціалізації виробництва. Далі планувалося поліпшити нормування праці з тим, щоб норми виробітку не відставали від досягнутого рівня організації виробництва; повніше використати можливості бригадної форми організації і стимулювання робіт; забезпечити виробничі, економічні, правові і соціально-побутові умови для максимального залучення до суспільної праці осіб пенсійного віку, жінок-матерів; здійснити заходи, спрямовані на підвищення рівня умов праці і відпочинку, вдосконалення медичного обслуговування трудящих та їхніх сімей; поліпшити навчання кадрів.

Звичайно дослідники будуть вивчати фактичні результати екстенсивних методів діяльності і зроблять певні наукові висновки. Адже досить складно

пояснити можливість досягнення ефективності внаслідок підвищення виробничої і трудової дисципліни, якщо капітальні вкладення скорочуватимуться. Чого варті заклики дотримуватися збалансованості між наявністю робочої сили і робочих місць у сільській місцевості, коли трудові ресурси там невпинно скорочувалися, зникали робочі місця, знижувалися, як наслідок, обсяги виробництва. Прагнення до прогресу з боку владних структур навіть словесно не пов'язувалося з впровадженням новітніх технологій в промисловості, будівництві і сільському господарстві. Подібна економічна політика в Україні була взірцем ставлення до економіки так званої союзної республіки, що мала статус колонії. Все це важким тягарем відбивалося на розвитку всіх галузей економіки.

Енергетика України розвивалася під особливим тиском і наглядом з московського центру. Її потужність до 2000 р. мала досягти 30 млн кВт. Енергетична база в Україні зростала завдяки переважно розвитку атомної енергетики. В Україні будувалося шість АЕС і атомна теплоелектроцентрально, а Хмельницька атомна станція зводилася спільними силами СРСР, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, які здобували завдяки цьому право використовувати її енергію для власних потреб.

Реконструкція, технічне переозброєння і заміна морально застарілих і фізично зношених потужностей в енергетичній галузі вимагали великих коштів і зусиль. Тільки до 1990 р. для продовження строків їхнього використання необхідно було реконструювати, замінивши основні вузли і деталі, близько 8 млн кВт діючого генеруючого обладнання. Крім того, замість вибуття фізично спрацьованої і економічно не вигідної техніки треба було ввести на теплових електростанціях майже 3 млн кВт маневрових потужностей, пристосованих працювати на низьких сортових антрактах.

Перш за все зазначимо, що в 1976 – 1980 рр. у встановлені строки не було введено

3 млн кВт генеруючих потужностей. В основному на атомних електростанціях. Як результат, у 1981 – 1983 рр. вироблено менше передбачених на цей період електроенергії на 19 млрд кВт. Подібні складнощі мали місце, насамперед тому, що фактичний резерв потужностей в той період був на 30 – 40% нижчий за нормативний, а тому енергосистема в період осінньо-зимового максимуму працювала на нижчій, ніж треба, частоті, досить часто проводилися вимушені обмеження споживання енергії і навіть відключення споживачів від енергетичних центрів.

Фактичні обсяги капітальних вкладень і вводи енергетичних потужностей у 1981 – 1985 рр. зовсім не забезпечували потреби української економіки в електроенергії. Досить відзначити, що для деякого підвищення рівня інтенсивності енергетичного виробництва на 1986 – 1990 рр. потрібна була мінімальна сума у 8 млрд крб., а виділялося вдвічі менше. Однак і ці суми на 86% спрямовувалися на збільшення потужностей атомних електростанцій. На розвиток високоманеврових потужностей залишалося тільки 5,6%.

Вугільна промисловість. Для її розвитку, технічного переозброєння і реконструкції потрібні значні кошти. Проте за 1966 – 1980 рр. в цю галузь України було недодамо 1,6 млрд крб., які тоді дорівнювали доларам. У результаті ввели нових потужностей на 40 млн т менше, ніж передбачалося п'ятирічними планами. Вибуття потужностей унаслідок відпрацювання запасів вугілля й ускладнення гірськогеологічних умов становило 75 млн т, тоді як ввід завдяки новому будівництву і реконструкції діючих шахт — 65 млн т. Різко зменшилися обсяги закладання шахт. Якщо у 8-й п'ятирічці було розпочато будівництво і реконструкцію 14 шахт із приростом загальної потужності 13 млн т вугілля за рік, то у 10-й — тільки 3 шахти потужністю 3 млн т. За 1976 – 1985 рр. на розвиток вугільної промисловості в Україні проти виділених було недодамо більше 3 млрд крб. капітальних вкладань, унаслідок цього не введено 36 млн т потужностей для добування вугілля. Введення в дію нових шахт і розрізів у 1981 – 1985 рр. скоротилося до 8,5 млн т проти 20 млн т за попередні п'ять років, а закладання нових шахт знизилось за цей період від 14,2 до 2,1 млн т.

У 1981 – 1985 рр. на розвиток, переозброєння, реконструкцію та підтримку діючого шахтного фонду в Україні планом виділено 6,1 млрд крб., або на 2 млрд крб. менше суми, передбаченої постановою ЦК і РМ СРСР від 3 березня 1980 р. У результаті ввід нових потужностей для добування вугілля за п'ять років замість передбачених 24 млн т становитиме 8,5 млн т, а вибуття діючих потужностей — 40,6 млн т. Було розпочато будівництво лише одного розрізу бурого вугілля потужністю 2,1 млн т, хоча згаданою постановою передбачалося будівництво і реконструкцію 15 шахт із загальним приростом потужностей 21,2 млн т. У 1986 – 1990 рр. можна було б розпочати будівництво 6 нових і реконструювати 3 діючі шахти загальною потужністю 12 млн т вугілля за рік. Для цього необхідно 9,1 млрд крб., а виділяється 7,9 млрд крб., що призведе до погіршення стану виробничих потужностей і добування вугілля вже у 1986 – 1990 рр. знизиться на 10 – 15 млн т.

На шахтах України більше 80% запасів вугілля зосереджено в тонких пластах, але галузь не забезпечувалась високопродуктивними механізмами для його добування: із передбачених поставити у 1981 – 1985 рр. 300 комплексів шахтарі одержали лише 70. Для галузі потрібно було 400 комплексів КМ-103, 150 щитових агрегатів і комплексів КГУ, 400 прохідних комбайнів УПП-2 і ЧПП-5 тощо. Цю техніку шахти так і не побачили.

У чорній металургії зберігалось багато застарілого обладнання: за 1971 – 1985 рр. виведено його із експлуатації 1,2 – 1,6% при нормативі 3 – 4%. За станом на 1986 р. зношеність основних фондів досягла 50%, а в окремих підприємствах цей показник перевищував — 70%. Близько двох третин коксових батарей і агломашин, 40% доменних печей і трубних станів, 80% прокатних станів, багато іншого обладнання експлуатувалося понад нормативні амортизації.

Все це негативно позначилося на розвитку галузі і призвело до зниження темпів її розвитку. Зокрема, темпи зростання товарної продукції знизилися від

120,8% у 1976 – 1980 рр. до 105,8% у 1981 – 1985 рр. Скоротилися обсяги виробництва в натурі всіх видів промислової продукції, що зумовлено винятково низьким рівнем оновлення основних виробничих фондів. Ось приклад. Протягом 15 років (1971 – 1985 рр.) основні фонди у галузі чорної металургії зросли у 2,1 раза, але при цьому із експлуатації не виводилися фізично і морально застарілі основні фонди. Як результат, на початок 1981 р. їхня зношеність у галузі досягла 36,1%, на кінець 1986 р. — 55,6%. Це притому, що 41 – 65% металургійних агрегатів взагалі відслужили нормативний строк.

У 1976 – 1985 рр. на розвиток галузі, зокрема на будівельно-монтажні роботи, надано 1,1 млрд крб. Наслідки такі: не введено потужності для добування 13,5 млн т залізної руди, виробництва 4 млн т залізородного концентрату, виплавки 4 млн т сталі, виробництва 4,6 млн т прокату. Не стали до ладу чотири установки безперервної розливки сталі потужністю 2,9 млн т заготовок. Не поліпшилося, а значно ускладнилося становище у 1986 – 1990 рр.: із потреби капітальних вкладень 8,5 млрд крб. виділялося 6,5 млрд крб. За цей період виробництво товарної залізної руди зменшувалося на 8,7%, а в 2000 р. передбачалося знизити його ще на 3,8%. Ось так готувалася українська чорна металургія до переходу на ринкові відносини і виходу на зовнішній ринок. Тому нам нічого не залишалося робити, як торгувати сировиною, а вироби з неї продавати як металобрухт.

У 1986 – 1990 рр. галузь працювала в умовах, коли переважна частина легкозбагачуваних, неглибокого залягання запасів залізної руди практично відпрацьована, глибина ж кар'єрів гірничо-збагачуваних комбінатів сягала 260 – 280 м, а шахт — 600 – 1000 м. Практично були вичерпані технічні можливості розкривальних робіт, гірничого обладнання і транспортних комунікацій, шламосховищ і хвостових господарств та підйомних засобів шахт. Все це знижувало виробництво товарної руди, вимагало виправлення становища докорінної реконструкції більшості гірничих підприємств, яке без відповідних капітальних вкладень і матеріальних ресурсів залишалося нереальним.

У хімічній промисловості чітко простежувалися низький технічний рівень створеного виробничого потенціалу, неефективне використання потужностей. Його рівень у виробництві поліетилену становив 63,5%, полівінілхлориду — 65,9; нітроамофоски — 27; кормових фосфатів — 13,7%. Варто звернутися до такого факту: введені у 1974 р. потужності на Слов'янівському об'єднанні «Хімпром» і Кримському содовому заводі протягом багатьох років простоюють через відсутність сировини, а цех на Черкаському об'єднанні «Азот» завантажений на 30%. Сировина для нього нерегулярно і не в повному обсязі надходить з Росії. Тільки за 1981 – 1993 рр. внаслідок неповного використання потужностей галузь втратила від недопущеної продукції 1,5 млрд крб.

Головна причина невикористання потужностей — незабезпеченість сировиною, що надходила з Росії та інших колишніх республік Союзу. Так потужності з виробництва кормових фосфатів не використовувалися, бо не було поставок жовтого фосфору із Казахстану. А виробництво його в Україні не вирішувалося впродовж попередніх 10 років. Інша причина простою потуж-

ностей для виробництва полівінілхлориду теж дивна: повне завантаження виробництва передбачалося поставками сировини з українського м. Калуша, насправді ж її вивозили в інші республіки.

Промисловість будівельних матеріалів повністю забезпечувалася вітчизняною сировиною, хоча місця її розташування створювали ряд складностей. Багато підприємств мали труднощі саме у розвитку власної сировинної бази: із 239 виробничих одиниць об'єднання українських стінових матеріалів, існуючих станом на 1985 р., лише 148, що виробляли стінову кераміку, в достатній мірі забезпечувалися власною сировиною, 15 підприємств могли розвиватися за умов розробки нових місць добування сировини, решта, 76, уже вичерпали свої сировинні запаси і стали безперспективними.

Для забезпечення функціонування цегельних заводів у 1984 – 1985 рр. проводився пошук сировини в областях, де розташовувалися ці підприємства. Але кошти в сумі 435 тис. крб. були виділені тільки у 1984 р. і в подальшому роботи провадилися лише в Івано-Франківській, Дніпропетровській і Сумській областях, а в інших місцях їх призупинили. Тимчасом потреба у вапняку не забезпечувалася власною сировинною базою, а та сировина, що добувалася, була малопридатною для застосованих у той період технологій виробництва продукції: більше 50% гірської маси йшло у відходи. На кінець 1985 р. в Україні виник дефіцит гіпсового каміння. Для розвитку сировинної бази заводів з виробництва гіпсу і виробів з нього не можна було обійтися без будівництва ряду шахт у Донецькій області і нових кар'єрів у західних областях із запасами сировини не менше 20 млн т. Однак коштів для цього не виявилось.

Знизилися темпи розвитку сировинної бази цементних заводів: кар'єри крейди на Амвросіївському цементному комбінаті, глини — на Миколаївському комбінаті, вапняку і крейди — на Єнакієвському і Дніпродзержинському цементних заводах використали власні запаси і не забезпечували розширення виробництва будівельних матеріалів. Перед цементною промисловістю реально постали такі конкретні завдання на 1986 – 1990 рр.: прискорити будівництво Карловського кар'єру мергеля, крейди; Качуєвського кар'єру глини; використовувати відходи від добування вапняку і відходи Слов'янського содового комбінату; здійснити реконструкцію Шебелинського кар'єру крейди, Ширецького кар'єру гіпсу; розпочати будівництво кар'єру для добування базальтової сировини у Рівненській і Пудловецького кар'єру глини у Хмельницькій областях. Стала нагальною необхідність здійснити невідкладні заходи для підтримки в робочому стані основних виробничих фондів галузі. Наскільки це завдання виявилось складним, може слугувати такий невинятковий приклад: на Здолбунівському цементно-шиферному комбінаті дві печі експлуатувалися з 1912 р., а на Амвросіївському і Краматорському цементних комбінатах також дві печі експлуатувалися з 1914 р.

Тож абсолютно закономірна вимога поліпшити технологічний рівень виробництва в галузі стінових матеріалів за умови, коли значна частина цегельних заводів була збудована ще в роки перших п'ятирічок і після війни

1941 – 1945 рр., а їхні основні фонди фізично і морально зношені, сприймалася як побажання, а не передмова до конкретних дій. Справді, у 80-х роках минулого століття більше 40% керамічної цегли вироблялося в Україні за технологією, коли всі роботи біля печі виконувалися вручну в умовах запиленості, загазованості і високих температур. Лише 20,1% кількості тунельних печей можна було віднести до високотехнологічного виробництва. А з 78 малопотужних цегельних заводів галузі тільки 39 оснащені автоматами-укладальниками. Інші відомі у світовій практиці автомати для виконання складських робіт відсутні на всіх заводах. Лише для мінімальних потреб галузі потрібно було 721 млн крб, виділялося близько 600 млн крб., а надходило фактично удвічі менше. Вся ж галузь, легко зрозуміти, потребувала повного технічного переозброєння всіх підприємств. Необхідною умовою такої масштабної роботи мала стати організація вітчизняного серійного виробництва машин і обладнання.

Україна до 1985 р. здійснила значне переозброєння легкої промисловості і вона за технічним рівнем була однією з найпередовіших. Проте відсутність певної комплексності знижувала її виробничі можливості. Не вдалося, наприклад, закуповувати в капіталістичних країнах красиві матеріали і відповідне обладнання, а в колишньому Союзі, країнах так званої Ради Економічної Взаємодопомоги їх не виробляли. Призупинилося розпочате технічне переоснащення галузі і розрахунки на значне поліпшення якості продукції не виправдалися.

Іншою проблемою став низький на той час рівень застосування хімічних волокон, ниток й інших синтетичних матеріалів за дефіциту асортименту його кольорів. Забезпечення окремими фарбами не перевищувало 50% до потреби, що збіднювало художнє розмаїття продукції легкої промисловості. Тому в 1986 – 1990 рр. в умовах обмежених натуральних видів сировини прагнення збільшити випуск товарів народного споживання підвищеного попиту наштовхувалося на складну проблему нарощування виробництва хімічних волокон і ниток різних модифікацій, синтетичних шкірозамінників поліуретанових композицій, термопластів тощо.

У харчовій промисловості взагалі загальмувалося оновлення основних фондів. Скажімо, в цукровому комплексі із 190 цукрових заводів, які функціонували в 80-х роках ХХ ст., 121 були побудовані до 1900 р., зношеність основних виробничих фондів становила 43%, що призводило до простоїв через аварії. Проте передбачувані темпи нарощування потужностей цукрової промисловості систематично не підкріплювалися необхідними капітальними вкладеннями і матеріальними ресурсами. Зокрема, у 1971 – 1975 рр. внаслідок цього введено в дію потужності лише на 72% від завдання, а в 1976 – 1980 рр. — тільки на 59%. У цілому за ці 10 років (1971 – 1980 рр.) не було забезпечено введення потужностей для переробки 56 тис. т цукрових буряків; таке становище повторилося і в 1981 – 1985 рр. Вже на початок 1986 р. в Україні працювало 40 дрібних цукрових заводів, або більше 20% існуючих. Потужність

таких підприємств не перевищувала 1,5 тис. т переробленої цукрової сировини на добу.

Проявилися і закріпилися диспропорції у виробництві цукрових буряків і їхній переробці. Впродовж років плани закупівель не виконувалися і навіть скориговувалися. Наприклад, у 1982 р. порівняно з 1965 р. закупки цукрових буряків скорочено на 7%, а їхня цукристість від 17,63 опустилася до 15,78%; вихід цукру знизився від 13,1 до 11,53% до маси цукрової сировини, виробництво цукру зменшилося на 24,6% (від 5644 до 4253,5 тис. т), виробництво цукру з 1 га посіву цукрових буряків — відповідно — від 30,3 до 24,8 ц.

Основними причинами ускладнення становища з виробництвом цукрової сировини і цукру стали: скорочення трудових ресурсів у бурякосіючих господарствах; низький рівень механізації й автоматизації виробництва; відсутність індустріальної технології виробництва буряків; брак у господарствах високопродуктивної техніки, гербіцидів, фосфорних добрив, отрутохімікатів; значні конструкторські недоліки бурякозбиральних машин; незабезпеченість господарств сортами і гібридами цукрових буряків з високою цукристістю; величезні втрати цукрової сировини при зберіганні і транспортуванні, несвоєчасне вивезення цукрових коренів з полів через нестачу транспортних засобів.

Харчова промисловість не справлялася не тільки з переробкою продукції тваринництва та асортиментом, а навіть із заготівлею сировини. Так до приймання худоби, птиці і молока в місцях виробництва промисловість приступила тільки у 1970 р., але за 1970 – 1985 рр. обсяги так званого центровивозу молока досягли 20%, худоби — 37%. Основними причинами уповільненого поширення новинки стали: незацікавленість самих господарств, тобто колгоспів і радгоспів; незадовільний стан автомобільних доріг, а в багатьох випадках їхня відсутність; недоліки в оснащенні пунктів прийому технологічним обладнанням, приладами для визначення якості продукції тощо; ігнорування матеріальної заінтересованості водіїв автотранспорту.

Для харчової промисловості в країні взагалі не випускалося необхідне обладнання, особливо для розфасування продуктів на високому технічному рівні. Про малу механізацію лише говорили, ніхто нею на ділі не займався. Перед харчовиками постала задача у 1986 – 1990 рр. розпочати виготовлення засобів малої механізації і серій спеціального технологічного обладнання. Без створення необхідного для цього верстатного парку, якого в країні також не було, справа далі розмов не посунулася б. Ще одна проблема — поліграфічна база для багатокольорового офсетного друку і спеціальних видів друкування. Звичайно, всі ці низки проблем належним чином не розв'язано до 1990 р. і перейшли до управлінських проблем незалежної держави.

Сільське господарство, якщо простежити динаміку його стану за багато років, зупинившись на 1991 р., відбивало складні процеси кризового стану галузі. З перших днів після 1917 р. панувало споживацьке ставлення до села з боку держави. Тому це село опинилося на узбіччі так званого соціалістичного

розвитку, про що у 1934 р. красномовно висловився відомий лідер більшовиків М. Бухарін: "... партия, опираясь на героический энтузиазм и самоотверженность пролетариата, концентрировала все возможные ресурсы на участке тяжёлой промышленности путём интенсификации труда и его организации, путём величайшей экономии, путём налогов прямых и косвенных, путём добровольных сборов, путём займов, путём соответствующей политики цен и т. д., был взят самый трудный курс на самоотверженную стройку тяжёлой индустрии, процент накапливаемой части народного дохода оказался крайне высок (и от того так велико "напряжение"), перераспределение производительных сил частично шло за счёт других отраслей (в том числе и сельского хозяйства), соотношение между производством и потреблением развивалось в сторону решительного перевеса первого»¹. Отож, все відбувалося так, як пропонувалося на з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся у 1933 р.

Зростало відведення земельних угідь на несільськогосподарські потреби: за 1961

1980 рр. сільськогосподарські угіддя скоротилися на 1107 тис. га; на несільськогосподарські потреби вилучено 545 тис. га, з них 272 тис. га орних земель; під внутрігосподарське будівництво зайняли відповідно 405 і 237 тис. га. До 1990 р. для потреб добування корисних копалин, розташування промислових, транспортних і сільськогосподарських об'єктів використано близько 300 тис. га сільськогосподарських угідь; більше як 100 тис. га таких площ потребували заліснення; на 1 млн га сільгоспугідь прогресувало підтоплення і заболочення, з яких 300 тис. га не засівалося; внаслідок скорочення плану у 1990 р. недобір зерна досяг в обсязі 1,5 млн т і кормів більше 1 млн т кормових одиниць.

Прогресувала ерозія ґрунтів, у них знижувалася кількість гумусу. За 1971 – 1990 рр. площі орних земель в Україні зросли на 1,4 млн га; змиті землі становили 43% всієї ріллі. Розвиток ерозійних процесів відбувався переважно через недосконалість ґрунтозахисних технологій вирощування сільськогосподарських культур, не комплексне здійснення протиерозійних робіт, а також нехтування ерозійною загрозою при розміщенні посівів, особливо просапних культур. Розрахунки науково-дослідних установ, а саме Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського та Укрземпроекту показали, що в середньому за рік з полів змивається до 460 млн т плодючих ґрунтів, або 15 т з гектара. Вже у 1986 – 1990 рр. на еродованих землях щороку недобиралося 2,5 – 3,5 млн т зерна.

Як результат ерозії ґрунтів, а також незбалансованості надходження органічних речовин до ґрунту, втрати гумусу досягали 43 млн т щороку, що еквівалентно 860 млн т органічних добрив. Для порівняння нагадаємо, що за 1981 – 1983 рр. в Україні вносилося в ґрунт щороку в середньому 241,5 млн т органічних добрив. На початку 1991 – 1995 рр. унаслідок ерозійних процесів

¹ Известия. – 12 мая 1934 г.

недобір зерна, за розрахунками, становив 4 – 5 млн т щороку, а якщо врахувати зменшення площ сільгоспугідь, то недобір сягав 6 – 7 млн т.

Науково обґрунтована потреба України в мінеральних добривах на 1990 р. визначена в кількості 8,6 млн т поживних речовин, а Союз виділяв тільки 5,7 млн т, що становило 66% до потреби. В такому випадку внесення добрив під зернові культури забезпечувалося на рівні 2,5 млн т і кормові культури — 1,3 млн т при потребі відповідно 3,7 і 2,2 млн т, природні ж кормові угіддя забезпечувалися добривами на 25%.

У сільському господарстві так і не було досягнуто комплексної механізації. Кількість тракторів зросла в сільському господарстві за 1976 – 1985 рр. на 221,8% і становила на кінець цього періоду 452 тисячі, а їхня потужність зросла на 35,4%, кількість енергонасичених тракторів за 1976 – 1983 рр. збільшилась у 3 рази і досягла на кінець цього періоду 67 тисяч. Однак сільському господарству не вистачало робочих машин: співвідношення вартості робочих і силових машин низьке та ще й має тенденцію до зниження — у 1965 р. воно становило 1,5; у 1982 р. — 1,46; у 1985 р. — 1,45, що у 2 рази нижче за нормативне (2,5 – 3).

У цьому зв'язку після 1991 р. перед сільським господарством країни постало безліч фундаментальних завдань щодо збереження землі та підвищення родючості. Серед них — проведення робіт, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, збільшення вмісту гумусу й основних елементів живлення рослин; застосування методу капітального ремонту полів; посилення вимог до здійснення комплексних заходів з попередження водної і вітрової ерозій; дотримання технології вирощування сільськогосподарських культур, особливо просапних, у рамках сівозмін, що гальмують чи зупиняють ерозійні процеси; нарощування внесення в ґрунт ставкового й озерного мулу і родючої землі, що накопичуються на цукрових заводах, або знімається з територій, відведених під несільськогосподарське будівництво, збільшення добування і внесення в ґрунт торфу; зростання ролі агрономічної і мікробіологічної науки, практики у вдосконаленні, дотриманні технологій вирощування сільськогосподарських культур, підвищенні родючості земель.

Предбачалося, що до 1990 р. в Україні буде вироблятися 54 – 56 млн т зерна, 60 — цукрових буряків, 3,3 — соняшнику, 8,6 млн т — овочів та інших видів продукції. Однак для таких обсягів ресурсів бракувало, а їх потрібно було збільшити проти обіцяних Москвою: на третину — поставки мінеральних добрив; на 30% — вантажних автомобілів; на 20 — тракторів; на 50% — фосфорних добрив; необхідно було наростити виробництво гербіцидів і хімічних засобів захисту рослин. На 37 – 51% сільське господарство було забезпечено машинами для внесення добрив, засобів хімізації й обробки посівів.

Для того, щоб збільшити за 1986 – 1990 рр. виробництво м'яса на третину і на 15% молока, необхідно було розширити та зміцнити матеріально-технічну базу кормовиробництва. Проте навіть мінеральних добрив під кормові культури вносилося менше половини до потреби, а кормозбиральними комбайнами господарства були забезпечені на 40%, силосозбиральними — на 68,

кормоцехами — на 77%, значна частина з яких морально і фізично застаріла. До того ж тваринництву традиційно бракувало концкормів. Навіть за досягнення валового збору зерна 54 – 56 млн т воно було забезпечено концкормами лише на 58%. Отже, сільське господарство вимагало збільшення постачання робочих машин, без чого неможливо підвищити продуктивність праці й ефективність виробництва.

Будівництво потерпало від розтягування строків робіт, низької їхньої якості. За станом на кінець 1985 р. для повного завершення всіх розпочатих в Україні будов за існуючих юбсягів капітальних вкладень потрібно більше 6 років. Середній строк будівництва одного об'єкта в той період становив 12 років, але коливання мали місце у межах 7 – 18 років. Це більше ніж у 2 рази перевищувало нормативні строки.

Основною причиною такого становища стала недостача коштів на капітальні вкладення і розпорошування останніх на багаточисленні розпочаті будови. Візьмемо такий приклад: на початку 1984 р. налічувалося 21644 розпочатих будов. Не зважаючи на це, у 1984 р. було розпочато ще 21175 об'єктів, а в наступні роки в план щороку включалося 17 – 18 тис. нових розпочатих будов. Обсяг капітальних вкладень, що виділялися, виявлявся мізерним порівняно із кошторисною вартістю будівництва: на 1985 р. для 162 найбільших об'єктів будівництва мали направити лише 7% коштів їхньої кошторисної вартості. За нормами цей показник мав сягати хоча б 24%.

Поставки матеріальних ресурсів для будівництва, здійснюваного господарським способом, постійно недодавалися: за планами тодішніх союзних органів, а особливо Держплану вони коливалися в межах 70 – 90% до потреби. В результаті капітальне будівництво в Україні у 1985 р. було забезпечено цементом на 87,4%, лісоматеріалами — на 78,2, нафтобітумом — на 70, шифером — на 80, виробами сантехніки, іншими матеріалами — на 64 – 89%.

Наддовгі строки будівництва кожного об'єкта спричинялися не тільки вищеназваними факторами, але й іншими, більш істотними. Серед них — відсутність координації дій всіх підрозділів будівельного комплексу; розпилення коштів по багатьох об'єктах одночасно; недоліки в конструкторських, технічних і технологічних рішеннях; низький технічний рівень будівництва, недосконала організація будівельного виробництва; майже повна відсутність будь-якої реальної виконавської дисципліни; недостатній рівень індустріалізації будівництва за рахунок ефективних конструкцій і матеріалів, прогресивних технологій будівельних робіт, не повне використання потужностей підприємств будівельної індустрії; низька взаємодія постачальників будівельних матеріалів, обладнання; недотримання договірних зобов'язань всіма учасниками будівництва конкретного об'єкта.

Не тепер, а задовго до 1991 р., виникла проблема забезпечення водою ряду регіонів країни. Найперше це стосується Донецького природно-економічного регіону, в якому міста і промислові центри одержували воду за лімітованими графіками, що ускладнювало діяльність виробничих об'єктів і погіршувало побут людей. Не вдалося в 1985 р. ввести в дію другу чергу першого етапу

каналу Дніпро — Донбас, як це передбачалося; не закінчено будівництво Стрийського водосховища комплексного призначення у Львівській області; не було розпочато будівництво водоводу для подачі дніпровської води в Луганську область; нічого не зроблено із запланованого для охорони малих річок, поліпшення технічного стану водосховищ сумісного користування, посилення ефективності заходів для боротьби з повеннями у західних областях країни.

В Україні залишаються значними викиди забруднених стоків підприємствами чорної металургії; хімічної, легкої, харчової і м'ясомолочної промисловості, а також каналізаціями міст і селищ міського типу. Особливу тривогу викликало забруднення рік басейнів Дніпра і Південного Бугу. В незадовільному стані знаходилися і знаходяться багато малих річок України, підтоплюються сотні сільських населених пунктів, значні площі сільгоспугідь. Відсутність виділених Москвою лімітних капітальних вкладень — основна причина виникнення проблем водопостачання: на 1986 – 1990 рр. у галузь водного господарства направлено лише 184,4 млн крб, що на 30% менше попередніх 1981 – 1985 рр.; за розрахунками науковців і спеціалістів, мінімальна потреба в коштах капітальних вкладень на 1986 – 1990 рр. перевищувала 650 млн крб., але їх ніхто не виділяв і проблеми залишилися для майбутнього.

У галузі транспорту і зв'язку на кінець 1986 – 1990 рр. накопичилася величезна кількість невідкладних проблем. Залізничний транспорт лихоманило занадто високе завантаження окремих відрізків колій на виходах із Донбасу; слабе технічне озброєння багатьох ліній; наявність великої кількості недоліків на сортувальних і пасажирських станціях; відсутність необхідних розв'язок на окремих вузлових станціях; недостатня пропускна спроможність залізничних вузлів на кордонах з Угорщиною та Румунією; складнощі в проведенні ремонтів і утриманні залізничних шляхів, вагонного і локомотивного господарства тощо.

У 1986 – 1996 рр. відповідно до виділених капітальних вкладень на розвиток залізничного транспорту в Україні розпочали проводити деякі роботи. Зокрема, будівництво нових залізничних ліній, 434 км других і третіх шляхів та подвійних вставок, електрифікацію 1113 км, обладнання автоблокуванням і диспетчерською централізацією 2322 км залізничних шляхів, збільшення потужностей локомотивних депо для ремонту тепловозів — на 4 станціях, електровозів — на 4 станціях, вагонів — на 5 станціях, спорудження пасажирських вокзалів — на 6 станціях, реконструкцію пасажирських вокзалів — на 4 станціях. Передбачалось також приступити до зведення нової столичної пасажирської станції у Биковні. Більшість із розпочатого так і не було доведено до логічного завершення.

Промисловий залізничний транспорт зустрів 1991 р. з величезними проблемами.

Перша проблема диктувала необхідність створення та розширення мережі спеціалізованих міжгалузевих підприємств залізничного транспорту внаслідок об'єднання дрібних економічно невігідних відомчих транспортних цехів.

Адже послугами промислового залізничного транспорту в той час користувалося 6,6 тис. підприємств різних галузей економіки, з яких 80% мали дрібні нерентабельні під'їзні шляхи з незначним обсягом перевезень. Лише 31 підприємство промислового залізничного транспорту забезпечувало оптимальне навантаження, обслуговуючи 1053 промислові підприємства, організації і будівництва 65 міністерств та відомств. Для української економіки слід було створити ще 20 – 25 таких підприємств промислового залізничного транспорту.

Друга проблема націлювала на інтенсивний розвиток бази для ремонту відомчого залізничного рухомого складу, шляхових машин, навантажувально-розвантажувальної техніки з одночасним впровадженням індустріальних методів ремонту. Українські залізничники розраховували до 1990 р. розпочати проектування будівництва Корсунь-Шевченківського міжгалузевого локомотивно-ремонтного заводу, одержати дозвіл у Москві на спеціалізацію Івано-Франківського локомотивно-ремонтного заводу з ремонту локомотивів з гідравлічною передачею.

Третя проблема нагадувала: треба прискорити розпочату реалізацію генеральної схеми розвитку 15 промислових вузлів, у тому числі Харківського, Донецького, Львівського, Херсонського, Дніпродзержинського, Чернівецького і Хмельницького промислових районів, а також Дніпропетровського залізничного, Миргородського і Костянтинівського промислових вузлів, промвузлів Трипільської ГРЕС і Північного району м. Рівне. Так само, до речі, як і генеральної схеми м. Києва. Все це, або більшість з цього, залишилося в сфері добрих побажань.

В автомобільному транспорті загального користування також було безліч складних проблем, серед яких найперша — низький рівень матеріально-технічної бази, яка на початку 1986 р. лише на 65% відповідала нормативам, хоча в 1975 р. цей рівень оцінювався в 75%. Такий стан знову ж пояснювався недостатніми капітальними вкладеннями, постійним зменшенням їх: якщо в 1971 – 1975 рр. на розвиток автомобільного транспорту було виділено 150 млн крб., то в 1981 – 1986 рр. — не більше 70 млн крб., а на 1986 – 1990 рр. — на 25% менше проти мінімальних потреб. Проте і ці кошти освоєні не повністю.

З усього вантажообороту, що припадав на автомобільний транспорт народного господарства, міжміські перевезення на початок 1986 р. становили 25%. На цих перевезеннях було зайнято 55 – 60 тис. вантажівок: автопарк загального користування, підпорядкований Міністерству автомобільного транспорту, забезпечував 44% всіх цих перевезень, а той, що належав іншим відомствам, брав на себе решту вантажів. Для економіки країни в цілому така практика була вкрай не вигідною, оскільки ефективність використання відомчого транспорту на міжміських перевезеннях у 2 рази нижча, ніж транспорту загального користування.

Для розвитку автотранспорту загального користування потрібно було вирішити такі задачі: розпочати будівництво і реконструкцію спеціалізованих автопідприємств, зайнятих на міжміських перевезеннях; значно збільшити сітки

вантажних станцій, контейнерних площадок, стоянок для відстою автопоїздів, контрольно-диспетчерських пунктів; замінити автомобілі з бензиновими двигунами вантажопідйомністю менше 10 т на більш економні великовантажні дизельні автопоїзди. В країні ще у 1990 р. бракувало шляхів з твердим покриттям, особливо в сільській місцевості. Із 141,6 тис. км автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям 110,7 тис. км, або 78% відносилися до IV і V низьких категорій з легкими типами покриття, не розрахованих на пропуск великовантажних автомобілів. Такі шляхи треба було реконструювати.

У 1986 р. на 10 тис. жителів в Україні припадало 27,2 км шляхів з твердим покриттям. Це забезпечувало 9-те місце серед усіх республік колишнього Союзу. В той час на українських шляхах налічувалося 22,5 тис. погонних метрів дерев'яних містків, які необхідно було реконструювати, 50% постійних мостів за габаритами і нормами навантаження також потребували реконструкції. На території країни налічувалося 8260 переїздів через залізничні шляхи на одному рівні. З них — 280 переїздів з високою інтенсивністю автомобільного і залізничного руху. Ці переїзди слід було замінити на шляхопроводи, але тоді, у 80-х роках XX ст., будувалося лише 6 – 8 шляхопроводів за рік. До того ж на 4 тис. км автомагістралей загальнодержавного значення III і II категорій інтенсивності рух перевищував 7 тис. автомобілів за добу, що також вимагає проведення реконструкції.

У надзвичайно важкому становищі перебував річковий транспорт внаслідок скорочення союзним урядом поставок в Україну річкових вантажних суден. Це спонукало розпочати будівництво таких суден на вітчизняних судномонтажних підприємствах з використанням майже половини загальної потужності ремонтних заводів. Уже в 1985 р. скоротилися обсяги ремонтних робіт. Як наслідок, були порушені на 270 суднах нормативні строки ремонтів, а 20 % суден експлуатувалися, не зважаючи на закінчення терміну служби. Щоб забезпечити обсяги перевезень у 1986 – 1990 рр., потрібно було додатково 20 трюмних суден, здатних транспортувати зерно, 15 барж вантажопідйомністю 3 тис. т для окатишів і 5 танкерів — 1 тис. т кожен, 15 теплоходів типу “ріка – море”. У згаданий період ці потреби не були задоволені. Їх переадресували майбутньому.

В Україні, складовій частині Союзу, залишалися дефіцитом послуги місцевого і міжміського телефонного зв'язку: попит на них був величезний і зростав, але не задовольнявся. На кінець 1985 р. на 100 жителів України припадало 11 телефонів проти 79,8 в США, 42 в країнах Європейського Союзу та норм для України в містах — 45,5 і сільській місцевості 39 телефонів. Для повного задоволення попиту населення на телефонний зв'язок необхідно було ввести потужності обсягом 7,5 млн номерів, хоча за 1981 – 1985 рр. було введено їх тільки 946 тис. У сільській місцевості для забезпечення телефонами хоча б половини загальної кількості сімей необхідно було ввести 2 млн номерів АТС, але у 1981 – 1985 рр. введено тільки 230 тис. номерів. Проте і введені у сільській місцевості потужності АТС на 145 тис. номерів не були задіяні через

відсутність телефонного кабелю, проводів, деревини для стовпів і підвищення тарифів на послуги сільської телефонної сітки.

Житлове будівництво і поліпшення забезпечення населення житлом завжди було і залишилося складною задачею. Житлом треба було забезпечувати пільгові категорії громадян — інвалідів війни, військовослужбовців дійсної служби, офіцерів запасу і у відставці, матерів-одиначок, багатодітні сім'ї тощо. Крім цих категорій громадян, на квартирному обліку тільки місцевих Рад перебувало більше 200 тис. сімей. Водночас у 1986 – 1990 рр. ліміти державних капітальних вкладень на житлове будівництво скоротилися проти 1981 – 1985 рр. на 40%.

Ліміт державних капітальних вкладень на спорудження житла (без села) на 1986 – 1990 рр. був низьким — 1,1 млрд крб., він на 25% поступався лімітові 1982 – 1985 рр. Водночас для забезпечення житлом інвалідів, учасників війни, сімей воїнів, які загинули, й інших пільговиків місцевим радам потрібно було 920 млн крб. У цілому в Україні черга на отримання квартир не зменшувалася, на початок 1985 р. на квартирному обліку перебувало 1,7 млн сімей, у тому числі 316 тис. — пільгових категорій.

У складному становищі опинилося комунальне господарство, особливо щодо водопостачання і каналізації в містах. Виділені на 1986 – 1990 рр. ліміти державних капітальних вкладень у сумі 1863 млн крб. забезпечували переважно будівництво інженерних споруд й інших об'єктів для введення житлового фонду. Однак при цьому залишалося недостатнім фінансування будівництва об'єктів водопостачання у містах Донбасу, Севастополі, Сімферополі, Кіровограді, Львові, Умані й інших.

У 1986 – 1990 рр. необхідно було вирішити низку складних проблем, пов'язаних з повним припиненням скидання неочищеної води в басейни Чорного й Азовського морів, попередженням і ліквідацією шкідливих наслідків підтоплення, будівництвом мостів і шляхопроводів. Усі ці роботи вимагали загалом 2,3 млрд крб. державних капітальних вкладень, яких так і не знайшли в державі. Нестача бюджетних коштів ховала й інші життєво необхідні проекти. Незадоволена потреба в додаткових 900 млн крб. вкрай ускладнила розвиток виробничо-експлуатаційних баз, водопровід-каналізаційного, теплового, газового і шляхового господарства, міського електротранспорту. Наприклад, тролейбусів поставлялось лише 350 при потребі 600 – 650 одиниць щороку. Для проведення газифікації у містах і селищах міського типу потреби у трубах задовольнялися наполовину.

Гостро постала проблема підтоплення земель ґрунтовими водами. Підтоплення з'явилося десь після 1970 р. в результаті порушення природної рівноваги водного балансу під впливом господарської діяльності, у тому числі зарегулювання поверхового стоку, зниження природного дренажу територій, інтенсивного розвитку зрошення без урахування наукових рекомендацій тощо. Шкода для народного господарства від підтоплення земель щороку зростала і вже на початку 1986 р. досягла свого пікового значення.

У 1986 – 1990 рр. Україна виявилася не спроможною забезпечити введення в дію розподільчих холодильників ємкістю 52 тис. т. Не вдалося налагодити і виробництво збірних холодильників із легких металоконструкцій. Унаслідок цього виникла потреба в закупівлі холодильників за кордоном ємкістю 25 тис. т. У цей період треба було прискорити використання прогресивних технологій товаропостачання на базі виробництва тари-обладнання, а також збільшити обсяги фасування продовольчих товарів. Виходячи з цього, український уряд просив у Москви виділити для величезної країни фасувальних автоматів А5-АЛА — 10 шт. та А5 АФБ — 18 шт., напівавтоматних ваг ДРК — 400 шт., автоматів для виготовлення паперів 40 шт., дртошвейних машин — 200 шт., паперу для договорів — 300 тис. т, целофану — 15 тис. т, плівки поліетиленової — 1600 т.

Крім того, відчувалися труднощі з введенням у дію загальнотоварних складів, фабрик кулінарії, склотарних баз і колгоспних ринків. Потрібно було також здійснювати будівництво плодоовочесховищ, фабрик морозива, магазинів-баз для торгівлі лісними і будівельними матеріалами, профтехучилищ, крупних універмагів і спеціалізованих магазинів та багатьох інших об'єктів. Москва на ці об'єкти лімітів капітальних вкладень також не виділяла.

Дедалі більших затрат вимагало розширення газифікації. На 1986 – 1990 рр. необхідно було забезпечити газом 1300 – 1400 тис. нових квартир. Передбачалося розширення газової мережі в 341 місті і селищах міського типу і в 90 містах та селищах, куди в 1984 – 1990 рр. слід було підвести газопроводи-відводи. Для цього належало щороку будувати більше тисячі кілометрів газової сітки, використовуючи близько 50 тис. т сталевих труб. Їх виділяли лише 50% до потреби. Скрізь не вистачало лімітів капітальних вкладень і матеріальних ресурсів. Найбільше від цього потерпало село.

У сільській місцевості України природний газ одержувало 3,3% квартир, розвідна газова сітка обмежувалася 5,6 тис. км. Зауважимо, що на одне господарство тоді припадало 1 – 1,5 км такої сітки, а середня її протяжність при повній газифікації села мала становити 20 – 25 км. Останнє свідчить про те, що на повну газифікацію сіл буде витрачено кілька десятиліть. Цей висновок підкріплюється і тим станом газифікації сільської місцевості, який утворився внаслідок ряду причин, зокрема — обмеження фондів на труби. Наприклад, 26 відводів, побудованих ще в 1974 – 1984 рр., взагалі не діяли, а 86 газопроводів-відводів у сільській місцевості через відсутність розвідних газових сіток використовувалися менше ніж на 10%. Тільки на 1985 р. додаткова потреба для газифікації села становила: 2,5 тис. т нафтопровідних електрозварних труб, 1,3 тис. т катаних і 1800 км тонкостінних електрозварних труб. Щодо 1986 – 1990 рр., то в цей час треба було поставляти для газифікації сіл 80 – 100 тис. т щороку. Їх, не важко збагнути, не було.

Перед Українською державою після 1991 р. проблеми пошуку, розвідки і використання мінеральної сировини постали на весь зріст. В останні десятиріччя спостерігалася стійка тенденція до зниження її якості, залучення у

розвідку і промислове освоєння віддалених і з глибоким заляганням корисних копалин. Все це збільшувало витрати на їхню розвідку, добування та переробку. Як показали наукові дослідження і практика, така тенденція і в майбутньому буде посилюватися: зростатимуть глибини геофізичних досліджень і розвідки корисних копалин. Досить сказати, що в 1986 – 1990 рр. глибина бурових робіт при пошуках нафти і газу досягла 7 тис. м, а на тверді корисні копалини — 2 – 3 тис. м.

Розвідувальні роботи з виявлення запасів нафти і газу стали однією із першорядних проблем для України після 1991 р., оскільки до цього періоду її розв'язанню не приділялося належної уваги. За плановими розрахунками передбачалося наростити протягом 1986 – 1990 рр. запасів нафти і конденсату 102 млн т, природного газу 530 млрд куб. м, але виділених капітальних вкладень, як завжди, не вистачало для досягнення такої мети. Пошуки, спрямовані на виявлення запасів вугілля, дали змогу повністю підготувати до проектування 40 вугільних ділянок загальною потужністю 90,7 млн т вугілля на рік. Це забезпечило б протягом наступних 15 років можливість закласти нові і реконструювати діючі шахти. Однак, як відомо, капітальні вкладення Союз спрямував не на Донбас, а в Кузбас. Україні залишилися болючі проблеми, які нині лихоманяють вугільну промисловість.

Відсутність належних умов для розвитку економіки України, постійне централізоване зниження капітальних вкладень і матеріальних ресурсів призводили до недовиконання прийнятих рішень: п'ятирічні плани постійно не виконувалися і скориговувалися річними планами, які, у свою чергу, уточнювалися в бік зниження поквартально. Врешті, намічалися показники, що відповідали реальному стану економіки (табл. 4).

Таблиця 4. Зростання темпів продуктивності праці та їхнє порівняння з планами

Показники	1980 р. до 1975 р., %		
	п'ятирічний план	сума річних планів	фактично
Вся промисловість України	129	112	112
Мінвуглепром	121	97,3	85,7
Мінхарчопром	117,6	103,9	96,1
Мінм'ясомолпром	122,6	108,3	96,8
Мінпромбуд	123,4	115,8	97,2

Взагалі в управлінні соціально-економічним розвитком за останні десятиріччя XX ст. у колишньому Союзі багато цікавого. На особливу увагу заслуговує той факт, що рішення, постанови центральних партійних і

радянських органів щодо розвитку окремих республік, крупних галузей, виділення лімітів капітальних вкладень і матеріальних ресурсів постійно не виконувалися Держпланом СРСР, міністерствами і відомствами, а точніше — ігнорувалися ними.

Назвемо лише окремі спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР щодо розвитку України, які проігнорував Держплан СРСР. Це — **«Про розвиток вугільної промисловості»** від 8.03.1980 р. за № 101, не додано 3 млрд крб. лімітів капітальних вкладень і не введено 36 млн т потужностей для добування вугілля; **«Про Продовольчу програму»** від 24.05.1985 р. за № 437, якою передбачено виділити на 1986 – 1990 рр. ліміт капітальних вкладень для будівництва шляхів у сумі 1,8 млрд крб., знижено Держпланом СРСР до 1,6 млрд крб.; **«Про заходи попередження забруднення басейнів Чорного і Азовського морів»** від 8.10.1980 р. за № 868, передбачені ліміти капітальних вкладень і матеріальних ресурсів знижено на половину; **«Про розвиток і технічне переозброєння чорної металургії і значне підвищення якості металопродукції»** від 21.02.1985 р. за № 174, обсяг капітальних вкладень і їхнє освоєння набагато нижчі, ніж передбачалися постановою; **«Про розвиток автомобільного транспорту загального користування»** від 5.08.1983 р. за № 759, намічено підняти рівень його використання від 23,4 до 38%, а фактично він навіть знизився, технічний стан автотранспорту лише на 65% відповідав нормативам і опустився проти 1975 р. на 100 пунктів.

У такій організаційній структурі українська влада з обсмиканими правами була позбавлена можливостей щось вдіяти у своїй країні для власного народу: у республіканському підпорядкуванні знаходилося лише трохи більше 4% промисловості, а все інше було чужим (табл. 5).

Таблиця 5. Республіканське підпорядкування промисловості

Показники	1985 р.	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.
Товарна продукція промисловості (у т.ч. підсобної, пром. колгоспів, споживч. кооперації, мінриби), млрд крб. У т.ч. підпо- рядкована Раді	139,5	143,8	148,2	152,7	157,7	163,4

Міністрів України	79,2	80,6	81,9	83,1	84,4	86,2
З неї						
союзно- республіка н-ська	73,0	74,2	75,4	76,4	77,6	79,1
%	92,2	92,1	92,1	91,9	91,9	91,9
Республіканс ьке	6,2	6,4	6,5	6,7	6,8	7,1
підпорядкува ння						
% до всієї товар-ної продукції	4,4		4,4			4,3
% до						
підпорядко- ваної Раді	7,8		7,9			8,2
Мініс-трів України						

Українська нація заново розпочинає свою історію, яка без сумніву, буде славною, не зважаючи на труднощі і прикрощі, яких маємо нині більше, ніж досить. Треба засвідчити для майбутнього: це лише початок самостійного господарювання українців, надалі все буде поліпшуватися.

2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ У РИНКОВИХ УМОВАХ

Час вимагає від українського суспільства докласти максимум наукових і управлінських зусиль, щоб відновити споконвічне толерантне ставлення до землі, примножити її потенціальні можливості у справі піднесення всієї національної економіки і культури. З давнини відомо, що саме землеробство змушувало наших прабатьків шукати пояснень природних явищ та змін, щоб їх передбачати й використовувати чи уникати. Адже землеробські народи, до яких з давніх часів відносяться й українці, започаткували філософію, астрономію, математику, природничі науки. Тому об'єктивно треба стверджувати: буде розвиватися аграрна сфера — набиратиметься сил уся економіка, і навпаки.

У сучасних умовах перед українським селом постає безліч загалом відомих, але недостатньо вивчених проблем: світові глобалізаційні та інтеграційні процеси; перехід на інноваційну модель розвитку; небачені раніше особливості ринкових відносин і включення в них ринку землі; зміни форм власності; кардинальна трансформація агрометеорологічних умов; незадовільне матеріально-технічне та фінансове забезпечення; складні структурні і демографічні процеси. Лише загальний погляд на ці проблеми в аграрній економіці свідчить, що нині практика вимагає глибокого наукового обґрунтування соціально-економічного розвитку в нових умовах усієї економіки країни з тим, щоб знайти найбільш економічно доцільні шляхи і засоби розвитку однієї з найважливіших її галузей — сільського господарства. На нашу думку, серед усіх проблем перше місце належить в даний період формуванню ринку землі і джерел фінансових ресурсів.

Ринок землі. У 2003 р. виробництво валової продукції сільського господарства загалом зменшилося на 10,2% порівняно з попереднім роком, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах — на 25,5%. У господарствах населення залишилося на рівні минулого року, хоча прийнято вважати деяке зростання (на 0,2%).

Офіційно визнано, що забезпечення населення м'ясною і молочною продукцією та яйцями здійснюється переважно особистими селянськими господарствами. Ці господарства виробили 1816,5 тис. т м'яса, 11,0 млн т молока, 6437,4 млн штук яєць, що становить відповідно 70, 80 і 56% загальних обсягів продукції країни.

Офіційна версія щодо руйнівних сил в аграрному секторі економіки у 2003 р. бере до уваги такі фактори: затримка майже на місяць осінньої сівби, безсніжна зима, утворення льодової кірки на поверхні полів, а також весняно-літня посуха. Однак ці негативи вплинули на зменшення виробленої продукції винятково у сільськогосподарських підприємствах і значно менше — у селянських господарствах, які не скоротили власного виробництва продукції. Тому

можна зробити висновок: не всі згадані фактори оберталися важкими наслідками для виробництва сільськогосподарської продукції у 2003 р.

Постійно зростають ціни на продовольство. Наприклад, тільки з вересня 2002 р. по липень 2003 р. вартість гречаної крупи підвищилася у 2,8 раза, пшона — у 2,2 раза, перловки — на 52,2%, риса — на 5,3, крупи вівсяної — на 19, крупи манної — на 19,6, борошна пшеничного — на 65,3, хліба пшеничного — на 5,9, хліба житнього — на 4%. Починаючи з середини липня 2003 р., відбувся стрибок попиту на борошно, макаронні вироби, крупи, цукор. Все це супроводжувалося подальшим і катастрофічним підвищенням цін на продовольчі товари. Зростаючий ціновий тиск усі ми відчуваємо щоденно і сподіватися на зниження цін на харчі в оглядовому майбутньому не доводиться.

З усього видно, що село і сільськогосподарське виробництво (а з ними вся країна) знаходяться у скрутному становищі. Вимагаються неабиякі зусилля всього народу для його подолання. Адже суспільство просто не здатне існувати без нормально функціонуючого аграрного сектора. Тому держава не може байдуже сприймати його негаразди і біди. Селянам в Україні завжди було важко, але це не ті люди, які безсило опускали руки. Навпаки, у скрутні часи їхній розум ставав жвавішим і пружнішим, шукав і знаходив вихід із найскрутнішого, а то і безнадійного становища. Сили селянина потроювалися, коли про нього не забувала держава. Але та допомога, яка тепер надходить від неї селу — немов у пісок тече, зовсім не попадаючи до того селянина, якому надано у власність земельний пай, розмір якого в середньому по країні 4,3 га.

Реально тільки у 2004 р. передбачається з державного бюджету направити на розвиток матеріальної сфери сільськогосподарського виробництва понад 1,3 млрд грн, з яких 74,3% — сільськогосподарським підприємствам і крупним комплексам. Ці кошти підуть на селекцію у тваринництві, птахівництві і рослинництві, фінансову підтримку виробництва продукції тваринництва, рослинництва та підприємств АПК, в першу чергу тих, що знаходяться в особливо складних кліматичних умовах. Частково компенсуватиметься вартість мінеральних добрив вітчизняного виробництва та витрати сільськогосподарських підприємств на сівбу ярих зернових культур тощо. Статистика не відстежує руху коштів, які надходять до селянських господарств із бюджету, але вона показує: саме ці господарства виробили у 2002 р. 52,4% продукції рослинництва і 70,9% — тваринництва від загального обсягу продукції галузі.

Для селян наступають часи нових випробувань. 1 січня 2005 р. закінчується строк, коли відповідно до розділу X п.15 “власники земельних часток (паїв) не вправі продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки”. Термін продажу було продовжено з метою формування кращих умов для створення ринку землі. Саме на цьому настоював Президент України, коли підписував Земельний Кодекс. Отже, враховувалася нагальна потреба створити спочатку умови, щоб кожен працездатний селянин, або його нащадки випробували себе на власній землі. Селяни мали історичну нагоду показати, на що вони здатні, коли стали власниками землі.

Здійснимо короткий огляд нашої готовності до продажу землі.

Як передбачали наукові рекомендації та планували практики, спочатку треба було створити інфраструктуру, тобто — сприятливі умови для продажу. Проте більшість прийнятих з цією метою законодавчих актів не виконувалася. У 2001 р. став законом Земельний кодекс України, проте до цього часу не створено передбачений цим документом державний земельний (іпотечний) банк з відповідною інфраструктурою та не впроваджено державну реєстрацію прав на земельну власність. Поки що не дійшла черга до деяких вимог земельного кадастру. Тут величезний обсяг робіт: кадастрове зонування, кадастрові зйомки, бонітування ґрунтів, економічна оцінка земель, грошова — земельних ділянок, державна їхня реєстрація, облік кількості та якості земель. А ще ж прийнято багато вкрай необхідних нормативних актів, які регулюватимуть земельні відносини в умовах ринку землі.

Не вирішено практично задачу, передбачену в розділі Х. п.16, “Громадянам — власниками земельних часток (паїв) за їх бажанням виділяються в натурі (на місцевості) земельні ділянки з видачею державних актів на право власності на землю”. Складно буде зупинити стихію, коли кожен селянин вимагатиме виділити його частку на кращому полі (на місцевості). Задовольнити всі такі бажання занадто важко. І не почути їх не можна. Адже серед претендентів на кращі землі в зручних місцях будуть і начальники, і поважні селяни, і пенсіонери, до вимог яких можуть, як це буває, не завжди прислухатися. А де брати величезну армію землемірів і кошти на виконання тільки цих робіт?

Немає сумніву в тому, що ринок землі потрібен і він буде. Але найголовніше завдання держави — створити цей ринок без зволікань та забезпечити оптимальні умови його функціонування. З метою його створення необхідно до кінця 2004 р. дуже багато зробити: прийняти ряд найважливіших Законів України та нормативно-правових актів; розробити механізм державного регулювання процесів формування та функціонування ринку землі; визначити його суб’єкти, які братимуть участь у придбанні земель сільськогосподарського призначення; розрахувати обсяги і можливості здійснення робіт із землеустрою; провести ґрунтові обстеження земель для їхньої об’єктивної оцінки; розширити дослідження та навчання з проблематики ринку землі.

На нашу думку, є реальна можливість до кінця 2004 р. прийняти в парламенті найбільш важливі законодавчі і нормативні документи з метою розв’язання проблем ринку землі. Необхідно, врешті, дати дорогу хоча б основним законам, які стосуються безпосередньо ринку землі, бо інакше, попереджують спеціалісти, «получим серьёзные проблемы, когда мораторий закончится, а законодательства, регулирующего рынок земли, не будет»². Реальність поставленого самим життям завдання не підлягає сумніву. Верховна Рада України прийняла бюджет на 2004 р., в якому передбачено на проведення

² Гайдуцкий П. Мораторий на продажу земли затягивает аграрную реформу // Бизнес. – 2004. – С. 33.

земельної реформи більше 33,0 млн грн, для видачі актів на право приватної власності на землю і розвиток системи кадастру — більше 31,0 млн грн, вживаються інші заходи для прискорення робіт у цій сфері.

Розглядаючи ринок землі, ми вважали принциповим, для безпомилкових наступних практичних рішень, більш детальний аналіз категорій «земля — об'єкт господарювання» і «земля — об'єкт капіталу» та їхніх власників. Для суспільства це дуже важливо, оскільки одна справа бути власником «землі — об'єкта господарювання», а інша — «землі — об'єкта капіталу». У цьому зв'язку потрібно визначитися і рекомендувати законодавчій та виконавчій владі: **перше** — чи будуть існувати в Україні власники обох категорій землі, який спектр їхніх взаємовідносин; **друге** — чи буде віддано пріоритет власникам землі «земля — об'єкт капіталу»; **третє** — пріоритет віддається категорії «земля — об'єкт господарювання».

Дослідження дають підстави дотримуватися думки, що найбільш обґрунтованою, з точки зору науки, історичного і вітчизняного досвіду, і справедливою для суспільства буде перевага, яку віддають власникам категорії «земля — об'єкт господарювання».

Фінансові ресурси для села. Довідково зазначимо, що у 1980 р. Україна займала друге місце в Європі з виробництва зерна, у тому числі пшениці, а тепер ми купуємо хліб в інших країнах. Станом на 1994 р. галузями, що створювали додану вартість, як складовими валового внутрішнього продукту України, були:

- сільське та лісове господарство;
- переробка сільськогосподарської сировини;
- матеріально-технічне постачання та збут;
- машино- і приладобудування;
- оптова та роздрібна торгівля;
- громадське харчування;
- зовнішньоекономічна діяльність.

Стосовно розмов про паритет цін, то вже видно на прикладі щорічних їхніх індексів за низку років у промисловості і сільському господарстві таке: у 1994 р. у промисловості індекс цін становив 12,3 раза; у сільському господарстві — 6,7; у 1996 р. — відповідно 1,5 і 1,6 раза. В подальшому динаміка індексу виявилася такою: у 1997 р. — 107,7 і 105,1%; у 2000 р. — 120,8 і 155,8%; у 2003 р. — 107,6 і 120,6%.

Таким чином, теорія паритету цін підтверджується практикою: вартість сільськогосподарської продукції невпинно зростає.

Село і сільськогосподарське виробництво, а з ним і вся країна знаходяться у скрутному становищі і потребують допомоги. Одна з найголовніших проблем — забезпечення фінансовими ресурсами сільського господарства як сировинної галузі.

Поряд з проблемою ринку землі до цього часу є невирішеним болюче питання щодо забезпечення сільського господарства фінансовими ресурсами. Нині перед сільським господарством постала ціла низка проблем, які

вимагають невідкладного розв'язання. Найголовніша з них — нестача фінансових ресурсів для здійснення структурних змін в АПК³. Ця тема постійно обговорюється науковцями, у тому числі Української академії аграрних наук, урядовцями, спеціалістами і виробничниками.

Виникає багато різноманітних думок з цього приводу, хоча багато з них не завжди оприлюднюються. Розмаїтість поглядів можна умовно згрупувати у два напрями: одні вчені і практики розглядають сільське господарство як відокремлену галузь, нічим не пов'язану з іншими галузями агропромислового комплексу, інші ж, навпаки, вважають агропромисловий комплекс єдиним цілим, де реалізується створена додана вартість саме в сільському господарстві.

Історично склалося так, що додана вартість, як джерело фінансових ресурсів, створюється в сільському господарстві, а реалізується в переробній і торговельній галузях.

Розглядаючи можливість мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів для сільського господарства в сучасних умовах, необхідно простежити за їхніми обсягами у галузевій структурі всього агропромислового комплексу. Нееквівалентність міжгалузевих відносин — одна з найбільш серйозних та обтяжливих причин сучасної аграрної кризи. Розбіжність економічних інтересів сільськогосподарських виробників, власників переробних підприємств і торгівлі у результаті суспільно неефективного розподілу прав власності разом з об'єктивною нерівністю перерозподілу доданої вартості у процесі ринкової конкуренції спричиняє істотне порушення паритетності міжгалузевого обміну, обмеження економічного розвитку та гальмує розвиток сільськогосподарського виробництва.

Більшість учених і практиків вважає, що фінансові ресурси в агропромисловому комплексі є, але вони нерівномірно розподіляються між його галузями. А взагалі — агропромисловий комплекс країни не поступається своєю ефективністю високоприбутковим галузям промисловості. Це добре враховували у колишньому Радянському Союзі, перекачуючи капітал з сільського господарства у промисловість. Все тут просто і зрозуміло: оплата робочої сили в сільському господарстві була значно нижчою, ніж у промисловості, транспорті і будівництві.

Вже тоді, у 2002 р., серед 16 найуспішніших інвестиційних вітчизняних та іноземних проектів, які було реалізовано в Україні, 6 відносилися до проектів в АПК. Але не в сільському господарстві, як сировинній галузі, а в переробних галузях — у харчовій, кондитерській і пивовареній промисловості та громадському харчуванні⁴. Саме ці галузі АПК знаходяться серед таких вітчизняних та іноземних високодохідних компаній, як нафтохімічна галузь — “ТНК-Україна” та “Лукойл”, галузі телекомунікацій, металургія, банківська сфера. Виходить, що галузі АПК, які працюють на сільськогосподарській

³ Панасюк Б. Необхідність структурних змін в АПК // Вісн. аграр. науки. — 2004. — № 3. — С. 63 — 69.

⁴ *Инвестиционный застой* // Украинская инвестиционная газета. — 16 июля 2002. — № 28. — С. 9.

сировині, розвиваються на потужній фінансовій основі, а ті сільськогосподарські підприємства, які цю сировину виробляють, повністю позбавлені ресурсів для інвестиційної та інноваційної діяльності. Отже, в агропромисловому комплексі є значна частина коштів, які можна спрямувати в сільське господарство.

Окремі вчені дотримуються протилежної позиції, заявляючи, що фінансові ресурси для сільського господарства всередині АПК взагалі відсутні, а тому для їхнього отримання існують тільки дві можливості — бюджет та підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Подібні постулати підтверджуються вимогами типу: "Треба протидіяти будь-якому адміністративному обмеженню рівнів цін на сільськогосподарську продукцію й усувати перешкоди на шляху її реалізації"⁵. Проте є всі підстави для заперечення деяким твердженням про те, що "можливості самофінансування аграрного сектора вичерпані"⁶, оскільки це близьке до твердження, що вичерпано енергію сонячної системи, яка постачає поживу для рослин на землі. Крім бюджету і підвищення цін, є й інші джерела фінансових ресурсів, але їх треба вміло використати за допомогою гнучкого управління, здійснення якісно нових структурних змін в організації виробництва. Ніхто не виступить проти зміцнення системи справедливих цін та державної допомоги з бюджету саме сільському господарству. Проте це не єдиний вихід.

На озброєнні концепцій щодо фінансування сільськогосподарського виробництва за рахунок паритету цін, тобто їхнього підвищення до ціни на промислову продукцію, знаходиться вартість землі. В цих випадках визнається використання грошової оцінки землі як вартості капіталу в сільському господарстві. При цьому можливі посилення на ту обставину, що до цього часу "... вартість землі ніяким чином не враховувалась у собівартості, не нараховувалось на неї прибутку, як це робиться у розвинутих країнах світу"⁷. Виходячи з цього, вноситься пропозиція терміново включити землю у фонди підприємств. Правда, конкретні посилення на світову практику відсутні, але вона існує і не завжди збігається з деякими пропозиціями окремих учених і практиків.

Для реалізації згаданої вище пропозиції треба щонайперше зняти заборону внесення землі сільськогосподарського призначення до статутного фонду підприємства. Однак багато вчених і практиків вважають, що таку заборону ще рано відмінити. Водночас важко уявити, як же буде включати селянин свою землю у так звані фонди, виробляючи більшу частину сільськогосподарської продукції в країні. Адже він залишиться за межами потоків усіх видів матеріально-технічного постачання, бюджетних коштів, банківських кредитів. Можна тоді забути про охорону праці і соціальну інфраструктуру. Зайняти внаслідок цього своєрідне маргінальне становище у сільськогосподарському виробництві.

⁵ Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні. — Т. 2. — К., 2001. — С. 296.

⁶ Там само. — С. 297.

⁷ Там само. — С. 109.

У цьому зв'язку слід підкреслити, що, розглядаючи землю як основний капітал, потрібно дотримуватися нормативного підходу, визначеного основами Системи Національних Рахунків (СНР) ООН. Ними керуються органи статистики для розрахунків макроекономічних показників, а також науковці та практики в усьому світі, у тому числі і в Україні. Суть цієї системи полягає у наступному.

Споживання основного капіталу визначається як зниження впродовж звітного періоду поточної вартості запасу основних фондів у результаті фізичного зносу, нормального старіння або нормального випадкового пошкодження. Однак, за прийнятим визначенням, споживання основних фондів, вони, тобто фонди, самі мають бути вироблені як продукція процесу виробництва. Тому, згідно з міжнародними стандартами, споживання основного капіталу не приводить до виснаження або погіршення властивостей таких невироблених активів у процесі виробництва як земля, корисні копалини тощо. Земля — не є фінансовим, чи виробленим активом. Тільки поліпшення землі розглядається як матеріально вироблений актив. Виходячи з цього, можемо констатувати, що лише витрати на поліпшення родючості чи якості землі можуть бути об'єктом фінансових активів суб'єктів аграрного сектора економіки, формування та вирішення задачі щодо включення землі у фонди підприємств.

Тепер подивимося на створення доданої вартості в агропромисловому комплексі України в реальній дійсності. Тут практика вже почала випереджувати наукову думку. І хоча державного рівня ще не досягла, але заявляє про себе досить гучно. В чому справа? А в тому, що в агропромисловому комплексі є достатньо фінансових ресурсів, які поряд з державною фінансовою допомогою і банківськими кредитами спроможні розв'язувати проблему залучення значних додаткових коштів для сільського господарства і села.

Спочатку поглянемо на роботу іноземних інвесторів в Україні, які грошей на вітер не кидають. Компанія “Cargill” здійснила інвестиційний проект у сільське господарство, харчову промисловість і торгівлю зерновими культурами на суму понад 80 млн доларів. Цим проектом передбачалося виробництво зернових, продовольства та їхній експорт з України. Реалізуючи намічене, компанія побудувала заводи з виробництва змішаних добрив, гібридного насіння соняшнику для продажу рослинної олії. Можемо зробити висновок, що іноземці інвестують не сільське господарство, а весь агропромисловий комплекс: вирощування сільськогосподарської продукції, її переробку і, звичайно, торгівлю. Вони вкладають кошти і в окремі галузі АПК, але винятково у переробні — виробництво і торгівлю безалкогольними напоями, пивом, кондитерськими виробами, громадське харчування, в мережу ресторанів швидкого харчування. Отже, світовий досвід показує, що сільське господарство у відриві від переробки і торгівлі кінцевими продуктами споживання не ефективне для інвестицій. Утім, це стосується не тільки цієї галузі.

В Україні у сфері бюджетного фінансування та дотацій найбільшими різноманітними пільгами, особливо податковими і ціновими, користуються вугільна промисловість, гірничо-металургійний комплекс і сільське господарство. Така увага держави продиктована прагненням підтримати найважливіші базові галузі, які хоч поки що працюють неефективно, але грають першу скрипку в економіці. Вони добувають сировину для переробної промисловості і виробництва продукції кінцевого споживання — машин і механізмів, добрив і отрутохімікатів, одягу і харчів. Існує думка, що держава, надаючи фінансову підтримку сировинним галузям, фактично компенсує їхні збитки, що далеко не завжди відповідає дійсності.

З погляду практики у сировинних галузях промисловості, скажімо вугільній, можна ставити питання про закриття неефективних шахт, а для зайнятості звільнених працівників розвивати інші виробництва, як це практикується у світі та здійснювалося в минулому в колишньому Союзі. Але такий підхід не для сільського господарства, бо “закривати” села навіть “неперспективні” (термін з минулого) чи ліквідовувати посіви цукрових буряків у зоні бурякосіяння неможливо. З наукової точки зору держава завжди в боргу перед сировинними галузями, бо, фінансуючи їх, у тому числі і сільське господарство, повертає лише невелику частину доданої вартості, створеної в цих галузях, але реалізованої в інших.

Держава могла б не приділяти подібної уваги сировинним галузям, надавши їм можливість самостійно повертати належну за правом частину вартості. Однак відповідно до теорії ціноутворення саме у цих галузях формуються процеси зростання собівартості, цін та інфляції. І саме застосування фінансових інтервенцій держави в сировинні галузі загальмовують ці негативи, які в кінцевому підсумку призводять до зниження життєвого рівня населення. Особливо це стосується сільського господарства, адже якщо постійно підвищувати ціни на його продукцію — вони зростатимуть і на продукти споживання як оптові, так і роздрібні. Скажімо, в 2000 р. рентабельність зернових зросла до 65% унаслідок підвищення ціни на зерно у 2 рази. Це негайно призвело до підвищення роздрібних цін, скажімо, на хліб, який ми тепер купуємо.

Треба зрозуміти економічну залежність та специфіку галузей, за яких ціни сільськогосподарського товаровиробника ніколи не наздоженуть не тільки оптових цін на промислову продукцію та роздрібні ціни на продукцію кінцевого споживання, але і на промислову сировину, особливо енергоносії. Адже для того, щоб шахтар мав змогу купувати продукти харчування за високими цінами, йому треба підвищувати зарплату, яку відносять на собівартість вугілля, що, у свою чергу, стає дорожчим для споживачів і т. д.

Саме такі глибинні економічні процеси спонукають будь-яку державу придивлятися до сировинних галузей, надаючи їм різноманітні пільги, дотації і бюджетні кошти. Це — одна із основних регулюючих функцій держави. Специфіка нинішньої ситуації в тому, що за сучасних умов ці функції, будучи за суттю складним мистецтвом, не завжди спрацьовують. Зокрема, кошти не

завжди і не повністю потрапляють до конкретних товаровиробників у сировинних галузях. А коли і надходять, то нерідко — з соціально-політичним підтекстом, здебільшого не потрапляючи у виробництво. Скажімо, надали пільги сільському господарству у 1999 – 2000 рр. у сумі 2,6 млрд грн, у 2000 – 2002 рр. списано з сільгосппідприємств 6,2 млрд грн, значні кошти спрямовані на невиробничі потреби. А рентабельність виробництва знижується, збитки його зростають⁸.

Останнє десятиліття переконало: така фінансова політика призводить до марнотратства ресурсів. З приводу державних коштів і пільг для села окремі вчені висловлюють таку думку: «Теперь неправильное вмешательство в развитие села и торможение рыночных реформ в Украине пытаются компенсировать налоговыми льготами».⁹

Отже, у сільського господарства карликове бюджетне фінансування, мізерні дотації, банківські мікрокредити з велетенськими відсотками. Що робити? Деякі вчені і практики пропонують для сировинних галузей селективну податкову політику. Давайте, мовляв, підтримувати лише прогресивні і конкурентоспроможні підгалузі, які в комплексі з іншими заходами принесуть позитивні результати. Інші бачать вихід у підвищенні цін на сільськогосподарську продукцію до світового рівня. Дехто за включення вартості землі у собівартість продукції з наступним зростанням цін і отриманням бажаного прибутку. Подібного підходу дотримуватися небезпечно з багатьох причин. Найголовніша з них: високі ціни знизять попит на вітчизняну продукцію, буде втрачено конкурентоспроможність вітчизняного товаровиробника. Глобалізаційні процеси, вступ країни до Світової Організації Торгівлі (СОТ) та Європейського Союзу (ЄС) важко відіб'ються на вітчизняній економіці.

Реальне зникнення крупного товарного виробництва і виділення селянам земельних паїв призвело до того, що сільське господарство, як сировинна галузь, залишилося осторонь фінансових потоків у період початкового нагромадження капіталу перехідного періоду. Вироблена в сільському господарстві сировина зосереджувалася переважно у переробній промисловості, сферах обігу, фінансового посередництва та спекулятивної діяльності. Цьому сприяла і структура економіки держави, повністю підпорядкована розвитку сировинних галузей, сформованих таким чином, що вони працювали лише заради накопичення капіталу для себе, а не для зростання ефективності всієї економіки і розвитку суспільства.

Небезпеку процесів у такому напрямі слід було усвідомити ще на їхніх початкових стадіях. Проте і нині ще не пізно по-державному розібратися в цій справі і вжити потрібних заходів. Держава не повинна бути осторонь від структурних змін, що відбуваються на селі. Має навіть розширити активну участь у цих процесах, щоб допомогти в цілому сільському господарству і конкретному селянинові вийти з приватизаційної невизначеності. Земля — це

⁸ Гесць В. Бюджетна політика в Україні: проблеми і перспективи // Зеркало недели. — 7 февраля 2004. — № 5.

⁹ Там само.

особливий національний скарб, а селянин його господар і охоронець, а тому вони потребують першочергової державної допомоги в усіх її проявах.

Багато проблем у сільському господарстві останніх років має суб'єктивний характер. Одна із них народжена блискавичною ліквідацією великих колективних господарств та швидкісною роздачею клаптиків землі всьому сільському населенню. Володіння дрібними земельними ділянками було характерним на зорі формування суспільства і початкових капіталістичних відносин, коли селянин мав примітивні технології обробки землі. Тепер же селянина повернули в те далеке минуле, ошчаслививши його 4,3 га землі (середній показник) і позбавивши можливості дати їй раду. Адже, щоб ефективно господарювати, йому необхідно мати потужний трактор, комбайн, механізми для внесення добрив та догляду за рослинами. Водночас слід запровадити сівозміни, здійснювати боротьбу з хворобами рослин і багато інших технологічних заходів. З теорії і практики відомо: займатися цим на лічених гектарах складно й економічно не вигідно. Становище, в якому опинився селянин, має усвідомити і врахувати держава, запропонувати альтернативу.

Слід при цьому виходити з того, що цивілізація вже давно переконалася: тільки крупні підприємства можуть ефективно працювати. Візьмемо до уваги той факт, що, розпорошуючи землю, ми повертаємося на століття назад, коли земельні відносини тільки формувалися, і вимушені пожинати тяжкі наслідки цього помилкового кроку. Врешті, сільське населення десятиліттями привчалось до колективного господарювання, хоча воно залишалось малоефективним. Покоління, яке виросло в колгоспах, неможливо одразу перетворитися в ефективних землеробів-одноосібників. Не станемо ігнорувати і ту філософську точку зору, згідно з якою людина, як суспільна істота, має більший нахил до колективного існування, бо вважається «всякое действие, при совершении которого принимается во внимание общее благо, добродетельным, а всякое своекорыстие, полностью исключаящее такое внимание к общему благу, пороком»¹⁰.

З природничої та історичної точок зору відомо, будь-яке ділення за певної критичної маси призводить до вибуху, а після цього — до стискування. Показовий в цьому плані факт розподілу Ярославом Мудрим і Володимиром Мономахом земель між своїми синами. Саме цей акт став початком занепаду держави Київська Русь, а ліквідація удільних володінь у Московському князівстві Іваном IV Грозним і його попередниками започаткувала створення величезної Російської імперії. В аграрному секторі також спостерігається спочатку процес роздрібнення земель у селянських господарствах між членами сімей, між сім'ями за столипінською реформою та їхньою концентрацією у крупні товарні господарства, зокрема в кінці XIX ст. та в період колективізації у першій половині XX ст. У кожному випадку розукрупнення чи концентрація (колективізація) супроводжувалися великими збудженнями серед селян і ка-

¹⁰ Мандевиль Б. Басня о пчёлах. — М.: Мысль, 1974. — С. 290.

тастрофами в суспільстві. Не можуть стати ці процеси безболісними і в нашій країні.

Тепер, коли розподіл земель став історичним фактом, державі слід виявити мужність і мудрість, щоб визнати на найвищому рівні, що концентрація в аграрному секторі економіки буде відбуватися, як об'єктивний процес, у тому числі з часу введення ринку землі. Щоб не допустити будь-яких ускладнень в суспільстві, як це було в минулому, нам треба переглянути становище, що склалося на селі, дати можливість селянам не втратити свої наділи, розпорядитися ними за власним бажанням, забезпечити ефективне ведення сільськогосподарського виробництва. З цією метою на державному і регіональному рівнях необхідно здійснити низку заходів, на яких ми і зупинимосся.

Немає сумніву в тому, що у новій структурі економіки нашої країни визначальна роль належатиме її аграрному сектору й особливо — сільському господарству. Воно, як складова аграрного сектора, є сировинною галуззю і, природно, малоприбутковою. За цих умов новий вітчизняний капітал, основна задача якого одержати високу норму прибутку, не буде спрямований в цю галузь, як би ми цього не хотіли. Слід віддати належне сучасним вітчизняним економістам, які намагалися запропонувати власні підходи до оздоровлення фінансового стану сільського господарства. На жаль, такі рекомендації поки що не вийшли за рамки добрих побажань.

Ми вважаємо: в державі потрібно завчасно створити сприятливі умови для вітчизняного капіталу, щоб він без адміністративного втручання у потрібному розмірі спрямовувався саме в сільське господарство. Для його забезпечення фінансовими ресурсами перші кроки, можна вважати, робляться. Економічне середовище, яке існувало до перебудовного періоду, докорінно змінилося і стало якісно новим. Сформувалося інше соціально-економічне середовище, яке, природно, вимагає нових критеріїв оцінки можливостей фінансового забезпечення галузей, регіонів, юридичних і фізичних суб'єктів ринкових відносин.

У чому суть справи? Практичне забезпечення фінансовими ресурсами сільського господарства слід будувати відповідно до теорії Ф. Кене про “чистий продукт” і — С. Подолинського про “додаточну вартість”. Ці вчені довели, що вся енергія сонця, що нагромаджується на Землі завдяки праці у вигляді абсолютної додаткової вартості, створюється саме в сільському господарстві¹¹. Не випадково в багатьох країнах, у тому числі і в колишньому Союзі, саме ця галузь ставала ресурсним донором для інших галузей економіки. Забувати про це не маємо права. То ж не можна миритися з тим, що в Україні галузь, яка є постійним акумулятором сонячної енергії прогресу, залишається осторонь від його результатів, не набуває пріоритету в розвитку держави. Саме внаслідок недооцінки специфіки і значення сільського господарства воно в Україні позбавлено внутрішніх фінансових ресурсів і широких інвестицій.

¹¹ *Економіка України*. – 2000. – № 7. – С. 75.

На підставі наукових досліджень, а також узагальнення вітчизняного і зарубіжного практичного досвіду нами розроблено напрями формування основних джерел фінансових ресурсів для сільського господарства безпосередньо в агропромисловому комплексі. Вони охоплюють комплексну систему створення, розподілу, перерозподілу і використання виробничого потенціалу та фінансових ресурсів в АПК. Система включає галузі, що виробляють засоби виробництва для переробної промисловості і сільського господарства (І сфера), безпосередньо сільськогосподарське виробництво (ІІ сфера), переробку і збут сільськогосподарської сировини та виробленої з неї продукції (ІІІ сфера). Всебічно, особливо фінансово, пов'язані між собою ІІ і ІІІ сфери АПК, але І сфера також повинна мати тісні зв'язки з агрокомплексом.

У державній аграрній політиці ми лише згадуємо про АПК, але фактично кожна із трьох сфер цього комплексу розвивається відокремлено, без будь-якого технологічного чи фінансового зв'язку. Хоча на практиці в сучасних умовах приватні крупні комплекси зосереджують в собі ІІ і ІІІ сфери, без чого підприємці втратили б інтерес до АПК в цілому. Виробництво сировини, її глибока переробка, одержання кінцевих продуктів споживання та їхня реалізація набирають практичного наповнення у птахівництві, молочному і м'ясному скотарстві, а також у рослинництві (технічні культури, особливо цукрові буряки, овочівництво).

Наукові дослідження, вітчизняний і світовий досвід підтверджують, що в міру підвищення інтенсивних факторів в АПК частка чистої продукції ІІ сфери буде знижуватися, а І та ІІІ — зростати. Отже, має місце перелив створеної доданої вартості в цих сферах. Наприклад, у США частка чистої продукції сільського господарства в АПК не перевищує 10%¹². Зниження частки ІІ сфери за показником чистої продукції супроводжуватиметься одночасним зростанням капіталомісткості за рахунок інвестицій в обладнання, машини і механізми. Таким чином, економічна політика держави, особливо в період недостатніх бюджетних коштів, має формуватися з урахуванням об'єктивних факторів, які підтверджують: забезпечення сільського господарства фінансовими ресурсами неможливо розглядати та вирішувати відокремлено від інших сфер АПК і всього розвитку економіки країни, покладаючись лише на бюджетні кошти.

Наприклад, І сфера (машинобудування та інші засоби виробництва для сільського господарства) повинна розвиватися за рахунок бюджетного фінансування, інвестицій у цілому в АПК як споживача продукції цієї сфери. Відсутність коштів у сільському господарстві та недостатнє бюджетне фінансування ускладнює функціонування цієї сфери АПК. Якщо, наприклад, виробництво добрив ще якимось фінансується з бюджету та за рахунок підприємницьких інвестицій, то машинобудування в занепаді. У бюджеті на 2004 р. з усіх коштів, виділених на розвиток реального виробництва у сільському господарстві, 10,8% припадає на часткову компенсацію вартості мінеральних добрив вітчизняного походження, а на розробку зразків нової техніки для сільського господарства, харчової та переробної промисловості

¹² *Современные Соединённые Штаты Америки.* – М.: Политиздат, 1988. – С. 181.

відпущено менше 0,4%. Не треба бути чаклуном, щоб передбачити: вносити у ґрунт вироблені добрива буде нічим.

Концептуально у перспективі необхідно виходити з того, що аграрний сектор економіки може ефективно розвиватися лише на основі внутрі- і міжгалузевої конкуренції, зростання капіталомісткості і продуктивності праці в трьох сферах АПК. Однак цього можна досягти, коли крупні, середні і дрібні господарства галузі сільського господарства будуть забезпечені необхідними фінансовими ресурсами для насичення виробництва новітньою технікою, мінеральними добривами і засобами захисту рослин, тварин та елітним насінням і якісними комбікормами.

Слід нині, виходячи із сучасного економічного становища держави, не сподіватися на особливий її підхід до фінансової підтримки будь-якої окремої галузі агропромислового комплексу. До того ж сама ця держава, як і інші суб'єкти ринкових відносин, набуває тепер функцій, що відрізняються від існуючих та діючих до 1990 р. Не забуваємо і про те, що доходи від сільськогосподарського виробництва в економіці країни не такі вже й малі. Про їхній можливий рівень за далеко не ідеальних умов свідчить, зокрема, приклад Китаю. Тут за 1978 – 1998 рр. темпи росту ВВП становили 15,9%. У країні, яка залишається переважно аграрною, колосальним джерелом фінансових і людських ресурсів стало село. Звичайно, подібні викачування ресурсів із села мали місце і в колишньому Союзі, хоч вони не вплинули позитивно на сільське господарство і рівень життя селян. Проте і цей факт ще раз підтверджує величезні можливості аграрного сектора економіки. Отже, в сільському господарстві можуть створюватися неабиякі фінансові ресурси, не говорячи вже про АПК в цілому.

Розрахунки на основі статистичних даних свідчать, що ці висновки вірні і для України: якщо тут у 2000 р. випуск валової продукції сільським господарством і промисловістю визначався відповідно 21,8 і 70,5%, що вказувало на значну різницю в узагальнених величинах, то у валовому прибутку — 44,4 і 47,6% — майже рівні частини. Перша причина відносного вирівнювання прибутків у сільському господарстві з прибутками у промисловості криється в низьких податках у сфері сільськогосподарського виробництва. Тут податки не перевищують 2,0% проти 89,7% у промисловості. Друга причина — низька доля витрат на оплату праці: 13,7 у сільському господарстві проти 72,1% у промисловості¹³. Подібне становище спостерігалось і в 2001 р.: частка сільського господарства серед галузей матеріального виробництва у випуску продукції становила 18,9%, а валовий прибуток майже вдвічі більший — 36,2%. Цього досягнуто завдяки надзвичайно низькій частці податків (1,5%), досить скромним витратам на оплату праці (11,6%) і платежам за оренду. Правда, щодо оренди, то тут мало місце викривлене економічне підґрунтя: надзвичайно низький рівень оплати поєднувався з віртуальними методами розрахунків сторін.

¹³ Статистичний щорічник України за 2002 р. // Консультант. – 2002. – С. 35.

Таким чином, висока частина фінансових ресурсів, які створюються в сільському господарстві, там же і залишається. Інша справа, де опиняються ці прибутки. Статистика на це відповіді не дає. Подивимося, як спрямовуються одержані прибутки на інвестиційну діяльність у галузі сільського господарства за 2000 р. З усіх інвестицій в основний капітал галузей матеріального виробництва, що становили 9,3 млрд грн, на сільське господарство припадало близько 0,5 млрд грн, або 5,3%. Водночас названа галузь у валовому прибутку матеріального виробництва займала 44,4%¹⁴. Отже, кошти, які, згідно з офіційною статистикою існують у сільському господарстві, на інвестиційну діяльність не спрямовуються. Тут і маємо прорахунки в нашій аграрній політиці, звідки випливають структурні вади, хронічність труднощів у реформуванні сільського господарства.

Виходячи з наведених розрахунків, не можна говорити про повну відсутність прибутків у цій галузі. Інша справа, що їх недостатньо для того, щоб на надійній фінансовій основі розв'язати проблеми першого ряду — від підвищення заробітної плати найманим працівникам до створення привабливого інвестиційного клімату в сфері сільського господарства. Намагання сфокусувати увагу держави на тому або іншому окремо взятому джерелі фінансового забезпечення розвитку сільського господарства (наприклад, включення вартості землі в основні фонди й інші подібні пропозиції) приречені на невдачу. Ця галузь, залишаючись сировинною, в усіх випадках не зможе свою продукцію реалізовувати з необхідним для її розвитку прибутком, а сучасний бюджет не спроможний покривати всі збитки в галузі. Надія на те, що ринок самостійно відрегулює економічний і господарський механізми розвитку АПК, забезпечить сільське господарство фінансовими ресурсами, є безперспективною. Водночас покладати такі надії на державу, як основне джерело фінансового забезпечення, щонайменше помилково. Маємо, якщо хочете, замкнуте коло.

За цих складних економічних умов необхідно, переконані, дотримуватися кардинально нового, комплексного підходу до розв'язання проблеми. Концептуальний підхід полягає в тому, що в основі формування фінансових ресурсів для сільського господарства у процесі його реформування має лежати **постулат паритету доходів**, який лише доповнюється паритетом цін. Це пояснюється тим, що доходи можуть утворюватися на основі розподілу і перерозподілу свідомих дій держави, кооперації підприємств, громади та окремих осіб, а ціни формуватимуться переважно за об'єктивними законами ринку на основі попиту і пропозиції.

Розв'язуючи цю проблему, маємо враховувати процеси світової глобалізації економіки, що позбавлені національних кордонів, не враховують можливості та інтереси конкретних країн. Останні мають їх захищати самостійно. В умовах недостатнього рівня економічного розвитку і відсутності належних золотовалютних запасів треба: по-перше, винайти точку опори безпосередньо в самій економіці (у конкретному випадку — в

¹⁴ Там само. – С. 234.

агропромислового комплексу); по-друге, підвищити доходи, що, як відомо, визначають рівень попиту всього населення, який, піднявшись на вищий щабель, якісно і кількісно вплине на пропозиції в сільському господарстві і харчовій промисловості.

Виходячи з викладеного аналізу, в ідеології розвитку економіки країни і кардинальної зміни її структури на сучасному етапі правомірно надавати пріоритетного значення аграрному її сектору з урахуванням вимог ринкових відносин, диверсифікації фінансових ресурсів та історичних особливостей українських умов розвитку сільського господарства і сучасної специфіки перехідного періоду. В концентрованому вигляді основний зміст викладених думок щодо фінансових ресурсів для сільського господарства в агропромисловому комплексі країни на початку ХХІ ст. полягає в наступному.

Перше. В сучасних умовах, коли надії на бюджетні кошти мізерні, найбільш вірним шляхом забезпечення сільського господарства фінансовими ресурсами може стати організаційне й економічне поєднання харчової і легкої промисловості та торгівлі товарами кінцевого споживання з їхньою сировинною базою, тобто сільським господарством.

Друге. Наукового обґрунтування набуває концепція про те, що для фінансування сільського господарства доцільно визначити чотири основних джерела ресурсів, які за своїми значеннями, можна розташувати в такому порядку: внутрішні фінансові ресурси аграрного сектора економіки (АПК) на основі агропромислової кооперації та інтеграції; кредитні ресурси вітчизняної банківської системи, кооперативних організацій і страхових компаній; державне фінансування за рахунок бюджету; зовнішні кредити та інвестиції.

Таким чином, у цілому йдеться не стільки про бюджетні кошти, які в принципі завжди можуть допомагати сільським товаровиробникам, але будуть ще довгий час відсутні, скільки про комплекс заходів, спрямованих на додаткову мобілізацію власних, комерційних, банківських фінансових ресурсів, а також — вкладів крупних вітчизняних та іноземних інвесторів. У першу чергу держава має звернути увагу на мобілізацію внутрішніх фінансових ресурсів в аграрному секторі економіки і спрямувати їх у таке виробництво, яке найшвидше окупує витрати, дає прибуток. Держава не повинна допускати становища, коли в тій чи іншій галузі створюються фінансові ресурси, але вони зникають у невідомих напрямках, не виконавши своєї будівничої функції.

Формування фінансових ресурсів для сільського господарства слід розглядати в тісному взаємозв'язку з переробкою сировини і реалізацією продукції кінцевого споживання. Тобто — комплексно. До останнього часу галузі агропромислового комплексу — сільське господарство, переробна промисловість і торгівля — розвиваються відокремлено, хоча вони тісно поєднані технологічними і фінансовими процесами. Водночас рівень розвитку галузей вітчизняного агропромислового комплексу надто низький і в умовах трансформаційних зрушень харчова промисловість може залишитися без сировини, а сільське господарство — без можливостей переробляти свою продукцію для кінцевого споживання. Тоді ці дві галузі тепер і в майбутньому

залишатимуться без фінансових ресурсів, оскільки створена в них додана вартість повністю буде і надалі реалізовуватися через торгівлю.

Нами зроблено висновок про те, що розвиток харчової промисловості необхідно розглядати в комплексі із станом його сировинної бази — сільського господарства та сферою реалізації кінцевої продукції споживання — торгівлею. А також — з виробництвом сільськогосподарської техніки для АПК. Це зобов'язує державу і товаровиробників співпрацювати так, щоб організаційно, технологічно та фінансово поєднати переробну промисловість, сільське господарство і торгівлю. Ідея вписується у філософське поняття об'єднання зусиль. Воно, стверджують мислителі, заміщує слабкість людської природи взагалі та пом'якшує високі ризики, характерні, до речі, для харчової промисловості та її основної сировинної галузі — сільського господарства. В такому випадку концентрація і розвиток крупного виробництва в аграрному секторі економіки не буде йти у розріз з інтересами селян, які одержали земельні паї, ставши їхніми власниками. Бо в разі надання права на продаж землі, кожен, кому вона належить, буде знати реальну її ціну.

Організаційне та економічне поєднання харчової промисловості і торгівлі з сільським господарством, на нашу думку, дасть можливість державі ефективніше здійснювати аграрну політику в сучасних умовах, сконцентровуючи її на державному кредитуванні, страхуванні і консультуванні суб'єктів АПК, регулюванні і піднесенні ефективності виробництва та реалізації товарів, розширенні зовнішніх ринків і захисті внутрішнього ринку, координації наукових досліджень і контролі якості продуктів харчування, підтримці конкуренції та позитивних процесів.

В організаційному аспекті поєднання цих галузей ґрунтується на комплексній системі створення, розподілу, перерозподілу і використання виробничого потенціалу та фінансових ресурсів. Система включає галузі, що виробляють сировину в сільськогосподарському виробництві (II сфера), здійснюють зберігання, переробку і збут сільськогосподарської сировини і виробленої з неї продукції кінцевого споживання (III сфера). Зв'язок цих двох сфер (II і III) з галуззю, яка виробляє засоби виробництва для переробної промисловості і сільського господарства (I сфера) має будуватися на госпрозрахунковій основі, що включає правові і господарські договори, конкретні замовлення і фінансові розрахунки. Така єдність виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і реалізації, а також виробництва засобів виробництва для аграрного сектора економіки відповідатиме внутрішньому змістові поняття “агропромисловий комплекс”.

Інтегрований шлях розвитку АПК пропонується ще й з тією метою, що для всемірного зростання ефективності аграрного сектора економіки розвиток сільського господарства не може визначати тільки фермерський шлях. Крім того, вимагає перегляду застосування орендних відносин, які не йдуть на користь ні власникам земельних паїв, ні сільському господарству в цілому. На нашу думку, основною державною доктриною інтегрованого розвитку мають

стати три підходи до формування сільськогосподарських підприємств — складових інтеграції в агропромисловому комплексі.

Перший стратегічний напрям. Доцільно взяти твердий курс на створення крупних фермерських, колективних, кооперативних та інших господарств з площею землі в межах 1,5 – 2,0 тис. га, утвореної завдяки інтеграції приватної власності тих, хто володіє землею на відповідній території. В Україні є особливість формування крупних господарств. Вона полягає у компактному проживанні сільського населення в селах. Це створює сприятливі умови кооперуванню середніх та невеликих селянських господарств.

Другий стратегічний напрям. В Україні середні фермерські (селянські) господарства мають по 80 – 150 га землі. Дрібні селянські господарства поступово будуть кооперуватися із середніми господарствами чи об'єднаннями, утворюючи своєрідні фірми і компанії в агропромисловому комплексі, але не на орендній, а на дольовій основі, яку уособлює земельний капітал.

Третій стратегічний напрям. Невеликі селянські господарства (сімейні ферми) у своїй переважній кількості залишатимуться автономними і відіграватимуть важливу роль в економіці країни ще довгий час, якщо не постійно. Вони сприятимуть дотриманню принципу соціальної справедливості і реального стану речей, що історично склався. В сучасний період, тобто на початковому етапі свого розвитку, такі формування найбільш зручні для реформування всієї галузі. З часом природним шляхом і під дією конкуренції селянські господарства (сімейні ферми) будуть зміцнюватися, розширяться, становити джерело формування середніх і крупних об'єднань на правах дольової участі його утворювачів власним капіталом, у тому числі і в агропромисловому комплексі.

У результаті крупні і середні господарства, до яких будуть вливатися на дольовій участі власним земельним капіталом невеликі селянські господарства і сімейні фірми, розвиватимуться на основі кооперації та інтеграції з третьою сферою АПК — переробкою та збутом кінцевих продуктів споживання. Саме в такій інтеграційній системі, яка не схожа на іноземний досвід, проявлятиметься справедлива дольова участь всіх власників земельних ділянок.

Вивчення досвіду багатьох країн показує, що в переважній більшості дрібних і селянських господарств, яких у кожній країні більшість, одержують прибутки не від основної сільськогосподарської діяльності, а переважно — нефермерської. Така сама доля очікує і наші вітчизняні дрібні селянські господарства. Та нагадаємо: це шлях бідності для селян та створення голоди на селі, яка йому відома з минулого. Водночас у тих самих країнах з розвинутою ринковою економікою є крупні, потужні фермерські й інші господарства (від 5 до 20%), що володіють меншою кількістю землі, але працюють на ній з найвищою віддачею. У США у 1986 р. нараховувалося 2214 тис. фермерських господарств з середньою площею одного господарства близько 180 га землі і в середньому з 7 найманими працівниками. Є і суперферми, частка яких

становить 1,3%, а їхній середній розмір сягає 1405 га з 40 найманими працівниками¹⁵.

Якщо ми ігноруватимемо результати вітчизняної і світової практики, відстоюючи ведення дрібного господарства в безмежних масштабах, то свідомо готуватимемо для всіх власників землі середньою площею в 4,3 га сувору необхідність заробляти на прожиття на стороні. Та державна допомога, про яку всі говорять і дружно вимагають, адресується не дрібним власникам землі чи селянським господарствам, а так званим сільськогосподарським підприємствам. Вони ж взяли в оренду пайову землю селян, одержують з цього чималі доходи, а власникам цієї землі кидають кістки з панського столу. Відомо, що орендна плата становить 1,5% вартості земельної ділянки, земельної частки паю, переданої в оренду, а таку мізерію, ті хто готував проекти постанов з цього питання, пояснюють так: «У зв'язку з важким економічним станом у сільському господарстві Президент України ... встановив мінімальні розміри орендної плати за землю»¹⁶. Отже, всі складнощі, допущені у сільському господарстві, перекладено на селян. Для зміни такої ситуації дрібні селянські господарства мають своїм земельним капіталом інтегруватися в АПК і на дольовій основі одержувати доходи.

Це ключ до економічного і соціального оздоровлення села, його має використати держава у своїй політиці щодо сільськогосподарського виробництва і для утвердження справедливого ставлення до селян. Така справедливість має стати пріоритетом в її політиці. Адже більшість сільськогосподарських підприємств, які одержують державну матеріальну і фінансову допомогу, не зацікавлені в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, їх більше влаштовує екстенсивний розвиток. Нагромадилося багато практичних свідчень щодо цього на всій території України. В усіх випадках такий стан не повинен влаштовувати саму державу, головна функція якої — поліпшення становища в суспільстві. Тому необхідно не тільки знайти ресурси і допомагати тим чи іншим галузям, але і створити умови для зацікавленості товаровиробників в інтенсифікації виробництва.

Внутрішні фінансові ресурси для сільського господарства, як сировинного сектора агропромислового комплексу, можливо одержати і спрямувати на інвестиційні та інноваційні цілі сільськогосподарського виробництва лише в тому випадку, коли створена ним продукція технологічно, організаційно і фінансово буде взаємопов'язана з виробництвом сировини, її переробкою та реалізацією готової продукції кінцевого споживання. Саме за цієї умови учасники виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання і реалізації знаходитимуться в рівній залежності один від одного і, отже, будуть заінтересовані у зміцненні сировинної бази, тобто — сільського господарства. Водночас з'явиться розуміння всіма сторонами рівня ризику ресурсами, що вкладені, кожен матиме реальну уяву про власні доходи.

¹⁵ *Современные Соединённые Штаты Америки*. — М.: Политиздат, 1988. — С. 184.

¹⁶ *Месель-Веселяк В., Федоров М.* Орендні відносини на селі // *Голос України*. — 20 листопада 2003 р. — № 220.

Без взаємодопомоги на основі інтегрування і кооперування сільсько-господарські товаровиробники позбавлені належних прибутків від кінцевого споживання виробленого ними продукту. Кооперування та інтегрування дасть можливість кожному сільськогосподарському товаровиробнику брати участь в усьому ланцюгу руху його ж продукції: виробництво – збирання – зберігання – переробка – транспортування – торгівля – споживання. Виникає можливість докорінно змінити організацію і технологію аграрного виробництва на основі поєднання сільського господарства з промисловістю, про що, як відомо, мріяли мислителі минулого.

Зауважимо, що створення і діяльність інтегрованих господарських структур в Україні регулюють Закони України “Про підприємництво”, “Про господарські товариства”, “Про підприємства в Україні”. Практика підказує деякі уточнення і зміни у ці законодавства, які значно поліпшать соціально-економічну ситуацію у сільському господарстві та у цілому в агропромисловому комплексі.

Сучасна приватизація державних переробних та інших підприємств АПК зумовлює необхідність формування механізму їхньої економічної інтеграції з численними дрібними сільськогосподарськими товаровиробниками. Адже переробна промисловість зацікавлена, насамперед, у своєчасному отриманні сировини та ще й високої якості. Це забезпечить сільському населенню можливість виходу із тієї ізольованості щодо виробничого і соціального розвитку, в якій воно перебуває до цього часу.

Сільськогосподарські кооперативи та інтегровані підприємства із замкнутим циклом виробництва можуть створюватися як комплексні або спеціалізуватися з окремих видів продукції — наприклад, на зерні, олійних культурах, цукрі, технічних культурах, овочах і фруктах, великій рогатій худобі, молоці, птиці, вовні. Ефективним, внаслідок неможливості завищення цін, стане кооперування з постачання сільському господарству добрив, паливно-мастильних матеріалів, кормів, засобів захисту рослин, насіння, техніки, будівельних матеріалів тощо. Перспективні й інші форми кооперування щодо надання сервісних послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Подібне кооперування практикується в багатьох країнах¹⁷.

Основна умова створення сільськогосподарських кооперативів — рівноправна участь в них приватних і колективних, дрібних і крупних сільськогосподарських товаровиробників. Агропромислове кооперування стане важливим фактором формування й ефективного розвитку малого і середнього бізнесу, який є привабливим для іноземних інвестицій та ресурсів міжнародних фінансових організацій.

Організаційно сформована горизонтальна структура агропромислової кооперації та інтеграції може розміщувати свою виробничу, соціальну та інші інфраструктури в малих і середніх містах, містечках і селищах. Таких поселень, що можуть стати центрами волостей, в Україні безліч. Вони об’єктивно

¹⁷ Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К., 1996. – С. 106.

створюватимуться в адміністративних районах сільської місцевості. На рівні волостей і на основі селянських господарств можуть формуватися місцеві кооперативи, якщо вони відповідатимуть певним вимогам щодо діяльності сімейних ферм. Такі кооперативи, у свою чергу, матимуть юридичне право ставати суб'єктами агропромислової кооперації. Саме в цій системі знайдуть своє належне місце господарі земельних паїв, одержуючи доходи від капіталу, яким є земля. А ті, хто вирішить не займатися землею, зможе її реалізувати відповідно до сформованих ринкових цін. Щодо бюджетного фінансування, то воно за нових умов не обмине жодного селянина на відміну від нинішньої ситуації, коли кошти проходять повз нього. Повноправними суб'єктами кооперації та інтеграції можуть ставати науково-дослідні інститути і дослідні господарства з елітного насінництва та племінного тваринництва.

Як показує вже сучасна практика, кооперативні та інтеграційні процеси реально формуються в галузях птахівництва, молочного скотарства, овочівництва й інших. Організаційно-економічний механізм функціонування ринкових форм господарювання ґрунтується на об'єктивних економічних інтересах товаровиробників, пріоритетності відносин власності та на засадах підприємницької відповідальності і ризику. У птахівництві країни новостворені підприємницькі структури здебільшого засновані на базі сільськогосподарських підприємств, що припинили свою роботу із-за кризових явищ. Це, насамперед, сільськогосподарські підприємства, що виробляли продукцію на індустріальній основі. Зокрема, агропромислова інтеграція в галузі птахівництва яскраво простежується в компанії "Роз-Дон", яка являє собою процес поєднання або так званий синтез сільського господарства, промисловості і торгівлі. Економічною передумовою цього стала сукупність наукових, виробничих, технологічних і фінансових взаємовідносин. Вони різною мірою проявляються й удосконалюються протягом усього циклу виробничого процесу.

Найбільш характерною для компанії "Роз-Дон" є інтеграція з ціллю побудови замкнутого виробничого циклу, починаючи від селекції птиці і закінчуючи реалізацією кінцевого продукту споживачам: концентрація виробництва добового молодняку для його подальшого вирощування; виробництво високоякісних концентрованих кормів; вихід у широкому асортименті продукції птахівництва; реалізація продуктів кінцевого споживання через власну торговельну мережу. Торгівля, через яку реалізується лєвова частка доданої вартості, знайшла належне місце в інтеграційному процесі компанії "Роз-Дон", яка має риси як вертикальної, горизонтальної, так і територіальної інтеграції. Тут наявні і повна форма приватної власності на засоби виробництва, акціонерна та партнерська форми. Виробничо-економічні відносини підтримуються з довготривалими партнерами стосовно виробництва та реалізації продукції, утримання раніше опанованих ринків збуту.

За характером інтеграцію компанії можна оцінити як комплексну, оскільки її було здійснено в напрямках: сільське господарство (виробництво продукції птахівництва) — переробна промисловість (виробнича); виробництво — наука в галузі птахівництва, спрямована на прискорення впроваджень науково-

технічного прогресу. Проявляла себе маркетингова інтеграція, якій доручили вивчення кон'юнктури ринку, попиту і пропозиції; інтеграція з торгівлею для прискореного доведення свіжої продукції птахівництва до споживача.

Подібна організація виробників не нова. Агропромислова і торговельна інтеграція — широко розповсюджене явище в аграрній економіці високорозвинених країн. Саме це там характеризує зрощування сільського господарства з промисловістю, технологічне підпорядкування фермерського виробництва крупним промисловим і торговельним фірмам. За таких умов підприємства компанії мають змогу широко впроваджувати науково-технічні досягнення в області механізації, електрифікації, хімізації, меліорації, агрономії і генетики. Інтеграція підсилює подальше зростання концентрації та централізації виробництва і капіталу в агропромисловому комплексі, особливо у сільськогосподарській сфері.

Система аграрного виробництва на кооперативній та інтеграційній засадах стане більш економічно привабливою для залучення в цей сектор економіки інших фінансових ресурсів: кредитів вітчизняної банківської системи, кооперативних організацій і страхових компаній; зовнішніх кредитів та інвестицій. Все це сприятиме підвищенню ефективності бюджетного фінансування.

Кредитні ресурси вітчизняної банківської системи взагалі складно мобілізувати для сільського господарства як відокремленої сировинної галузі, хоча її кредитування є органічною частиною виробничого процесу. Технологічна особливість полягає в тому, що у сільському господарстві не більше 15 – 20% основних фондів, що не знаходяться в обігу, а решта, 80%, становлять обігові засоби. У рослинництві оборот триває 6 – 12 місяців, а у тваринництві — не менше 1 – 3 років. Звідси: кредитування цих галузей має бути постійним, треба позбутися практики, коли банки за різних обставин видають переважно короткострокові кредити терміном до 6 місяців під 30 – 60%, в минулому — і значно вищі.

Пов'язувати кредитування сільського господарства з ринком землі не слід, оскільки земля, якщо вона буде продаватися і закладатися, банкам у принципі не потрібна, їм слід повертати кредити, а селянам це робити здебільшого складно. Ніхто не може дати гарантію, що коли стане функціонувати ринок землі, то банки одразу ж даватимуть величезні та ще й дешеві кредити під заставу землі. По-перше, банки ще не мають достатніх кредитних ресурсів для цього і, по-друге, — не знатимуть, що робити із закладеною землею: до реального ринку землі в нашій країні ще далеко. Комерційні банки краще надаватимуть кредити інтегрованим структурам АПК.

Важливим принципом формування джерел кредитних ресурсів для аграрного сектора економіки стає те, що агропромислова кооперація та інтеграція здатні створювати власні кредитно-фінансові ресурси. Кооперативні банки в агропромислових об'єднаннях можуть бути організовані, передусім, на основі кооперування коштів двох сфер агропромислового комплексу.

Страхова справа також може стати важливим джерелом мобілізації фінансових ресурсів. Вони спрямовуватимуться винятково на потреби аграрного сектора економіки у вигляді фінансової взаємодопомоги як економічної складової категорії фінансів. Об'єктивна економічна необхідність використання страхування, особливо в сільському господарстві, пояснюється постійним негативним впливом природних й інших надзвичайних факторів при недостатніх можливостях держави і ринку забезпечити широку маневреність фінансовими ресурсами господарюючих суб'єктів. Більше того, сільське господарство не спроможне за рахунок власних фінансових ресурсів здійснювати ефективну страхову діяльність. Це під силу в цілому агропромислового комплексу, тобто коли здійсниться кооперація та інтеграція сільського господарства як сировинної бази, переробної промисловості і торгівлі, а, можливо, і галузей, що виробляють засоби виробництва для АПК.

Бюджетне фінансування аграрного сектора економіки має змінити свою спрямованість, підвищивши цим самим ефективність державної допомоги. Відомо, що функції держави полягають у створенні сприятливих умов для економічного розвитку, виробничої і соціальної інфраструктури в сільській місцевості за допомогою економічних підойм, у тому числі спеціальних урядових програм, державних замовлень, квот, ціни та державної системи інформації. В цьому ж ракурсі регулювання сфери переробки і збуту продукції, сприяння інвестиційним процесам і використання новітніх технологій, формування попиту на продовольчу продукцію на внутрішньому ринку і стимулювання її експорту. Держава має також підтримувати ціни на сільськогосподарську продукцію, доходи від неї, виробляти відповідні орієнтири в ринкових відносинах, забезпечувати сприятливі кредитні й податкові умови, здійснюючи контроль за дотриманням виробниками екологічних параметрів, стандартів і норм.

Хоча в нашій країні бюджетні кошти обмежені, доцільно спрямовувати їх винятково на ключові заходи для підтримки розвитку сільського господарства і підприємництва в сільській місцевості, а саме: проведення наукових досліджень, зокрема, з елітного насінництва і племінного тваринництва, організації технологічних ярмарків; здійснення інвестицій, які впливають на зниження затрат, поліпшення якості робіт і продукції; розвитку інфраструктури сіл і сільськогосподарських ринків, освіти і професійного навчання, перепідготовки землеробів на несільськогосподарські професії й інше; виконання державних замовлень.

Щодо бюджетних коштів, то тут виникає сумнів у доцільності їхнього витрачання на ряд цілей, оскільки вони зовсім не завжди потрапляють до сільських товаровиробників. Нераціональними витратами, передбаченими в державному бюджеті на 2004 р., можна вважати: “підтримку підприємств АПК через механізм здешевлення короткострокових і довгострокових кредитів” — 220,0 млн грн, “часткову компенсацію вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва” — 140,0 млн грн, “організацію і регулювання установ в системі агропромислового комплексу” — 128,8 млн грн, що

становить 37,8% усіх бюджетних коштів на розвиток сільськогосподарського виробництва.

Постійною турботою держави має стати не виділення коштів всім, а створення особливого сприятливого режиму розвитку за допомогою фінансово-економічного стимулювання високоефективних дрібних і крупних господарств, зростання експорту виробленої продукції і протидії засиллям імпорту харчових продуктів. Використання митних і тарифних регуляторів є також важливою функцією держави, і це набагато цінніше від прямого фінансування. Адже недосконалість митної і тарифної політики в сучасних умовах стає однією із основних перепон у розвитку сільського господарства.

Зовнішні кредити та інвестиції вимагають істотного переосмислення їхнього значення і мети, оскільки реальний стан справ свідчить, що великих надій на їхнє одержання для реального виробництва у галузі сільського господарства у найближчий період дуже мало. Щоб поліпшити стан справ з одержанням іноземних фінансових ресурсів, треба докладати активні зусилля до створення умов для переважного використання не кредитів, а саме інвестицій. Як свідчить сучасна практика, іноземні інвестиції спрямовуються переважно в переробну галузь. Тому тільки інтеграція сільськогосподарського виробництва з переробною промисловістю може створити умови, за яких іноземний капітал не обминатиме сировинну галузь.

Одночасно можна істотно поліпшити і кредитування аграрного сектора економіки. Кредити міжнародних фінансових організацій надаються, як відомо, за наявності конкретних програм, а ця умова не виконувалася із-за недоліків у підготовці проектів; міжнародні фінансові організації надають кредити приватному, а не колективному сектору економіки, у цій справі у нас є позитивні зрушення, але ще не зникли вузькі місця; нарешті, час відмовитися від практики одержання кредитів за міждержавними кредитними угодами переважно під поставки іноземних товарів. Усі ці недоліки можна усунути і створити привабливий економічний мікроклімат для реального одержання іноземних кредитів на розвиток виробничої сфери сільського господарства.

На кінець підкреслимо, що залучити фінансові ресурси із декількох джерел для сільського господарства можна лише тоді, коли всі сфери АПК та інвестори відчують реальну, досить чітку, прозору економічну політику держави щодо сприяння інвестиціям на середній і довгостроковий періоди. Для комплексного розв'язання фінансових проблем сільського господарства державі необхідно: по-перше, визначити роль і місце цієї галузі в економіці країни, і в агропромисловому комплексі зокрема; по-друге, сформулювати теоретичні і практичні підходи до проблем державного регулювання АПК, земельних відносин і зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими продуктами.

3. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТРУКТУРИ

3.1. Сільське господарство Польщі напередодні інтеграції з ЄС

3.1.1. Польща перед вступом до ЄС

Польща — одна із країн Європи, в якій аграрний сектор займає провідне місце в економіці.¹⁸ Із 39 млн жителів країни 14,6 млн проживає в селі, з яких 66% опосередковано або безпосередньо зв'язані з сільським господарством. Тут із 16,9 млн га сільськогосподарських угідь, що становить 64% території країни, 14,1 млн га, або 83,4% віднесено до ріллі. За переписом 2002 р. у Польщі нараховувалося 2933,2 тис. фермерських господарств, середня земельна площа кожного з них — 8,4 га сільгоспугідь. Приватні господарства використовують в цій країні 94,5% сільгоспугідь, а решта площ належить державним підприємствам.

В умовах низької рентабельності виробництва та за відсутності засобів стимулювання підвищення врожайності, площа ріллі, використана для виробництва у 2002 р., становила 10,8 млн га. Більше того, із-за зниження попиту ціни на сільгосппродукти, які пропонувалися індивідуальними господарствами у 2002 р., були нижчими проти 2001 р. на 7,4%, а ціни на промислові товари та послуги для тих самих господарств за той самий період зросли на 1,9%.

Загальна картина польського сільського господарства на початку ХХІ ст. не вражає, але вона не безнадійна. Селяни використовують переважно традиційні методи виробництва з незначним застосуванням мінеральних добрив і гербіцидів, а також комбікормів, виготовлених за промисловою технологією. Це свідчить, на думку польських спеціалістів, що у Польщі виробляються більш якісні для здоров'я продукти, ніж у країнах Європейського Союзу. Польща залишається крупним виробником багатьох сільгосппродуктів рослинного і тваринного походження: друге місце в Європі з виробництва ягід, малини і смородини; один із найбільших виробників цибулі, капусти, яблук. Для підтримки сільгоспвиробників у 2002 р. держава виділила кошти, сума яких відповідала 14% вартості всієї сільськогосподарської продукції. У Європейському Союзі цей показник — 36%.

Економічна свобода досить позитивно вплинула і на розвиток багатьох галузей промисловості Польщі. Однак для сільського господарства введення радикальних перемін, що відбувалися без підготовчого адаптаційного періоду, перетворилася на шокуючу терапію. Державний сектор, який раніше володів 12%

¹⁸ За матеріалами проф., д-ра наук Енджея Крупинського. Інститут зоотехніки. — Краків, Польща.

земель і виробляв 36% сільгосппродукції, не зумів справитися з умовами ринкових відносин, хоча саме в цьому секторі зосередилися новітні досягнення інтенсивного сільгоспвиробництва. Отже, як і в Україні, лівова частка польської сільськогосподарської продукції вироблялася дрібними господарствами.

За незначний період часу у процесі банкрутства більшість майна держави потрапила до Агентства держмайна, що призвело до зростання безробіття в аграрному секторі економіки, тільки на півночі воно досягло 1 млн чоловік. Водночас земля, яка потрапила до Агентства держмайна (площа близько 2,5 млн га), з великими труднощами знаходить покупців насамперед із-за низької купівельної спроможності потенційних нових господарів. Саме внаслідок цього та значної свободи у зовнішній торгівлі територію країни заповнили потоки закордонних харчових продуктів за демпінговими цінами. Це відбувалося якраз тоді, коли помітно зменшився попит на цей імпорт із-за розшарування суспільства за доходами та збільшення кількості безробітних, яких налічувалося понад 3 млн чол. У результаті створився дисбаланс: зростання пропозиції і зниження попиту на харчові продукти. Така ситуація негативно вплинула на конкурентоспроможність усіх секторів продовольчого господарства країни: сировинного (рослинництво і тваринництво), переробки і торгівлі. Незмінним залишився перерозподіл коштів: лівова частка доданої вартості зосереджувалася у переробці і торгівлі на шкоду фермерам, які виробляють сировину для виготовлення з неї харчових продуктів.

Із радикальними змінами у структурі агропромислового комплексу активізується жорстка боротьба за прибутки: у програші, як правило, залишається сільське господарство, фермери і дрібні власники, які виробляють сировину. Це, у свою чергу, визначало обсяги виробництва за роки трансформації: площа орних земель зменшилась на 4,8%, а тих, що використовуються, — на 6,4%. Більше того, знизився і рівень інтенсифікації виробництва, зокрема, зменшено наполовину внесення мінеральних добрив. Загальний наслідок повороту до екстенсивного землеробства — зниження врожайності сільськогосподарських культур: наприклад, врожайність зернових зменшилась на 3,1%, кормових — на 6,0, технічних — на 2,0%. Однією з головних причин зниження врожайності став занепад крупних господарств, а нові господарства, які їх здатні замінити за продуктивністю, з'являються дуже повільно.

У Польщі досить дрібне землеволодіння: середня статистична площа земель, що припадає на одне господарство, становить 7,6 га. Правда, у Греції та Італії ці показники ще менші — відповідно 4,5 та 5,9. Однак вони досить скромні проти 8,7 га в Португалії, 15,4 — в Австрії, 17,7 — в Голландії, 18,8 — в Бельгії, 19,7 — в Іспанії, 21,7 — в Фінляндії, 28,2 — в Ірландії, 30,3 — в Німеччині, 34,1 — у Швеції, 39,6 — у Данії, 39,0 — у Люксембурзі, 38,5 — у Франції, 70,1 га — у Великій Британії.

У тваринництві відбулися ще більш різкі зміни: знизилась щільність тварин на 100 га сільськогосподарських угідь; поголів'я корів зменшилось на

41%, свиней — на 16%, овець залишилося тільки 7% усієї кількості за останні 10 років. Уже доводиться завозити м'ясо овець і забійних ягнят.

Уряд вимушений застосовувати різні економічні інструменти для стимулювання реструктуризації окремих ланок у тваринництві. Цими інструментами ефективно користуються у переробній промисловості, а саме: м'ясокомбінати, фабрики, молочні заводи, які за технічними параметрами значно наблизилися до євростандартів. Однак високоінтенсивний розвиток переробних підприємств відбувався лише тоді, коли використовувалася власна вітчизняна сировинна база, тваринницька сировина мала тоді ціни нижчі від затрат на її виробництво. Наприклад, ціни на забій свині нижчі від цін на свинину, в магазинах така різниця коливається від 7 до 23%. Ціна 1 кг забійної свині дорівнює ринковій ціні 1 кг свинячих кісток.

Польське село за рівнем товарності сільськогосподарської продукції ділиться на такі сегменти: а) 27,8% — сектор, в якому господарства виробляють продукти для власних потреб; б) 62,0% — сектор дрібних господарств, які характеризуються низькою товарністю; в) 10,2% — сектор високотоварних господарств, які можуть конкурувати з фермерами країн Євросоюзу. За такої структури товарних секторів на фоні зниження поголів'я тварин Польща все-таки посідає високе місце у поставках тваринницької продукції на європейський ринок: 5,6% — яловичини і телятини, 6,3 — птиці, 10,2 — молока, 9,8% — яєць (табл. 6).

Таблиця 6. Виробництво продукції тваринництва в Польщі на фоні Євросоюзу у 2002 р.

Продукція	Польща, тис. т	Євросоюз, тис. т	Частка Польщі в Євросоюзі, %
М'ясо в цілому	3000	38861	7,7
Свинина	2053	17586	11,6
Яловичина і телятина	418	7462	5,6
Птиця	528	8394	6,3
Молоко, млн т	12600	123000	10,2
Яйця курей, млн шт.	7277	74291	9,8

Землі Польщі мають досить високу розореність, а луки і пасовища займають тільки 21,2% сільськогосподарських угідь. Водночас цей показник у Нідерландах — 53%, Греції — 61, Ірландії — 84, Фінляндії — 87%. Вчені й урядовці вважають доцільним розширювати площі луків і пасовищ, які, крім

виконання екологічних функцій, ще й забезпечують тваринництво дешевими кормами. Водночас Польща має низький рівень виробництва зернових культур, що знижує її можливості у відгодівлі свиней, виробництві м'яса птиці та інших продуктів тваринництва.

До позитивного досвіду польського сільського господарства можна віднести те, що в селах збережено значний трудовий потенціал: на 100 га орних земель працює в середньому 27 осіб, а в регіонах Підгалє і Сілезія — 73 робітники. Хоча польське село вважається найперенаселенішим у Європі, селянство тут значно молодше, ніж в Євросоюзі: число молодих фермерів у віці до 35 років у Польщі становить 17%, в Євросоюзі — 8,7%.

3.1.2. Адаптація сільського господарства до політики ЄС

Стратегічна ціль польського сільського господарства — інтеграція з Євросоюзом. З цього випливає основна задача державної політики: реструктуризація сільськогосподарського сектора економіки, яка забезпечить можливість подальшого розвитку села і сільського господарства, а також підвищить конкурентоспроможність польських сільськогосподарських продовольчих продуктів. Пристосування польського сільського господарства до інтеграції з Євросоюзом має на меті підготувати галузь до роботи за умов конкуренції на європейському ринку з одночасним виконанням нею передбачених європейськими законами ветеринарних, санітарних і фітосанітарних вимог та — у сфері захисту природи.

Польща, як й інші країни — кандидати до Євросоюзу, зобов'язалася прийняти всі його закони. Погодження польського законодавства з європейським здійснюються на рівнях центральної адміністрації, сільськогосподарської переробної промисловості та індивідуальних господарств.

Управління субсидіями “Європейського фонду гарантії і орієнтації в сільському господарстві”, які покривають витрати, зв'язані із загальною союзною сільськогосподарською і структурною політикою ЄС, вимагають створення відповідних платіжних агентств у країні. Зокрема, в Польщі функціонують два платіжних агентства. Перше з них — “Агентство реконструкції і модернізації сільського господарства” — займатиметься безпосередніми субсидіями у розрахунку на 1 га сільгоспугідь, а також коштами, призначеними для спеціальних сільськогосподарсько-соціальних програм, лісонасаджень, допомоги регіонам, які зазнали втрат від несприятливих природних умов. Друге — “Агентство сільськогосподарського ринку”(ARR) — має проводити ринкові інтервенції; експортні субсидії, ліцензії на експорт та імпорту, управління цукровими і молочними квотами, а також видавати гарантії і позики. Агентство матиме трирівневу територіальну

структуру: центральне відділення; 16 воєводських відділень; 315 районних відділень у повітах.

Пристосування польського сільського господарства до стандартів ЄС неможливе без створення Інтегрованої системи управління і контролю (IACS), тобто практично державної системи реєстрації господарств і сільськогосподарських тварин. Виявилося, що подібна система необхідна для отримання прямих субсидій і розвитку сільських регіонів. Спеціалісти стверджують: формування такої системи ускладнюється досить громіздкою її структурою внаслідок поставленої перед нею задачею: давати чітку інформацію в умовах специфіки польського сільського господарства.

Система складається з комп'ютерної бази наступних підсистем: багатofункціональної реєстрації господарств; ідентифікації сільськогосподарських учасників; ідентифікації і реєстрації тварин; подання заяв на отримання субсидій; інтегрованого контролю господарств і врожаїв за допомогою авіазйомок. Проблеми, пов'язані із забезпеченням функціонування системи (IACS) виникають із-за декількох причин, зокрема: у фермерів немає необхідних документів, які підтверджують право на володіння сільгоспугіддями чи — на їхню оренду; реєстраційні дані про сільгоспугіддя — площа ділянок, способи їхнього використання й інше — часто не відповідають фактичному стану.

Створюється також “Загальна система сільськогосподарської інформації” (ZSIR). Вона призначена для регулювання методів ринкових досліджень, що полягають у збиранні й обробці інформації про рівень цін, розміри обороту продовольчих та сільськогосподарських продуктів. Система має гарантувати достовірну доступну поточну інформацію про рівень цін на сільськогосподарському ринку всім його учасникам; регулярно надавати ринкові дані щодо продуктів, охоплених загальною сільськогосподарською політикою. Кількість ринків, що відстежуються ринковою кон'юнктурою, визначається потребою учасників ринкових відносин в інформації, а також вимогами законодавства ЄС. Загальні дослідження проводяться на 10 галузевих ринках: яловичини і телятини, свинини, баранини, фруктів і овочів, хлібних продуктів, молока, птиці та яєць, олії рослинної, бананів, квітів.

Формується “Сітка даних з бухгалтерії господарств”(FADN). Вона призначена для планування загальної сільськогосподарської політики на основі доступу до даних про доходи, одержані господарствами різних категорій, а також — виробничих результатів цих господарств. Дані, які одержуються в рамках цієї бухгалтерської системи, використовуються для щорічного визначення доходів господарств на території Євросоюзу, аналізу їхньої діяльності, оцінки наслідків проєктованих змін у сільському господарстві Євросоюзу.

Створюється “Система ветеринарного контролю в умовах внутрішнього ринку”. Вона покликана гарантувати захист здоров'я населення і тварин, сприяти дотримуванню всіма правових, адміністративних і організаційних норм у галузі контролю стану тварин і продуктів тваринного

походження та реєстрації суб'єктів, які беруть участь у торговому обороті на території Євросоюзу. В поле діяльності названої вище системи включено контроль під час транспортування тварин та їхнього перебування в місцях доставки, одержання інформації відповідних територіальних ветеринарних пунктів контролю про висилку тварин і продуктів тваринного походження на територію, що контролюється відповідними ветеринарними пунктами.

Система ідентифікації і реєстрації сільськогосподарських тварин — фундаментальний елемент внутрішнього ринку. За її дії контролюється переміщення тварини від їхнього народження до забою чи загибелі. Зміна власника чи місця перебування має бути введена до реєстраційних даних господарств і у відповідну базу даних. Без перебільшення — вся країна покривається інформаційною сіткою, яка забезпечує збір даних із господарств, тваринницьких станцій, м'ясокомбінатів, підприємств для утилізації, погранпунктів і відділень ветеринарної діагностики, місць збору тварин. Система ідентифікації і реєстрації худоби складається з таких елементів: індивідуальні інформаційні відмітки у вухах тварин (фішки з номерами); паспорт для тварини, реєстраційні дані про неї в господарствах; комп'ютерна база даних.

У стадії формування система “Захисту громадського здоров'я”. Захист здоров'я громадян здійснюється на основі добровільного прийняття переробними підприємствами вимог Євросоюзу. За цими вимогами, зокрема, підприємство контролюється ветеринарними службами. На підставі розроблених планів пристосування до нових стандартів підприємства віднесли до однієї із трьох категорій: підприємства категорії “А”, що відповідають вимогам Євросоюзу; підприємства категорії “В”, які мають виконати конкретні вимоги до вступу Польщі в Євросоюз; підприємства категорії “В₂”, які вимагають перехідного періоду і їхня продукція буде спрямовуватися тільки на внутрішній ринок; підприємства категорії “С”, які не виконують вимог Євросоюзу і вони будуть закриватися в день вступу країни до Євросоюзу.

У питаннях гігієни молока були визначені чіткі умови його виробництва і поставок на ринок. Ці норми передбачають можливість отримання сирого молока переробними комбінатами, а також — інформації щодо здоров'я корів, гігієнічних умов на фермах під час їхнього доїння, збереження і транспортування продукції. Визначено також технічні умови для доїльних приміщень, вимоги до обладнання, гігієни персоналу і процесів виробництва, нормативні показники сирого молока. Нові санітарні норми розроблено для м'ясної і рибної переробних галузей, а також — для безпечного утримання тварин. Для виконання цих вимог Польща домоглася певних термінів у перехідний період: господарства, що виробляють молоко, завершать підготовку до роботи в нових умовах до 31 грудня 2006 р., 113 молочних заводів — до 31 грудня 2006 р., 332 м'ясокомбінати — до 31 грудня 2007 р.

Система контролю стану здоров'я рослин. Пристосування польських фітосанітарних вимог до системних рішень Євросоюзу стосується: реєстрації виробників, розповсюджувачів, імпортерів рослин та рослинних продуктів; введення паспортів для рослин; створення зон охорони; боротьба з деякими

захворюваннями і шкідниками; умов ведення дослідних робіт з використанням матеріалів, які створюють фітосанітарну загрозу. Саме виконання Польщею цих вимог дасть можливість виробникам, розповсюджувачам та імпортерам забезпечити вільний оборот рослинних матеріалів на території Євросоюзу. Дана система гарантує відповідність рослин і рослинних продуктів, запропонованих для продажу, європейським стандартам.

Фонди допомоги країнам-кандидатам. Підготовка країн-кандидатів до вступу в ЄС вимагає значних фінансових коштів. Як правило, цих коштів у таких країнах бракує. Тому створені так звані фонди допомоги країнам-кандидатам, що уособили собою форму безповоротної фінансової допомоги. Одержані через такі фонди кошти слугують для вирівнювання економічної різниці між країнами-кандидатами і країнами Євросоюзу, а також — проведенню необхідної модернізації у різних сферах, що дає можливість країнам-кандидатам виконувати вимоги членів Євросоюзу.

Перед вступом країн-кандидатів до ЄС допомога надається по трьох фінансових програмах: перша програма, створена у 1989 р., спочатку — як фонд для економічної допомоги Угорській Республіці і Польській Республіці, у 1990 р. поширена на всі країни-кандидати; друга — створена у 1990 р. як інструмент структурної політики ЄС; третя — створена у 1999 р. як форма підтримки країнами Євросоюзу дій у галузі розвитку сільського господарства і сільських районів у країнах-кандидатах. Правила та умови користування коштами із фонду економічної допомоги окремо і детально визначаються для конкретної країни-кандидата. Ця країна зобов'язана подати фонду “Національну програму підготовки до членства в ЄС”. В ній встановлено чіткі зобов'язання, які має неухильно виконувати країна-кандидат.

Доречно нагадати, що згідно з новою фінансовою перспективою Європейської комісії на 2000 – 2006 рр. було прийнято рішення, яке чітко встановило головну умову надання фінансової допомоги країнам-кандидатам. Фінансова підтримка можлива лише проектам, пов'язаним з реалізацією загальної політики Європейського Союзу. Наприклад, загальний розмір допомоги 10 країнам-кандидатам у 2000 – 2006 рр. становитиме 10,9 млрд євро. Із цієї суми Польща може щороку одержувати 400 – 450 млн євро, а за 1990 – 2000 рр. ця країна, як головний бенефіцієнт програми, мала допомогу у сумі близько 2,5 млрд євро. Особливість такої допомоги Європейського Союзу полягає в тому, що вона в обов'язковому порядку пов'язується з фінансовою участю бюджету країни у здійсненні програми. Зумовлюється і сума бюджетних коштів для цієї мети — не менше 10%. Згідно з новими правилами Європейської комісії прийнято рішення: 30% коштів програми спрямовується на проекти інституціонального розвитку, а 70% — на інвестиції.

Звичайно, отримати кошти від ЄС не так легко. Потрібно навчитися готувати проекти програм, старанно виконувати існуючі процедури, дотримуватися строків реалізації запрограмованого, забезпечувати вкладення власних коштів. Про складність отримання фінансової допомоги від ЄС свідчить той факт, що в перші роки дії програми призначені Польщі кошти

були використані не повністю. Основна причина полягає в тому, що підготовчий період до реалізації програми вимагає багато часу: програма SAPARD, підготовлена 21 червня 1999 р., стала діяти тільки у другій половині 2002 р. Крім використання коштів із фондів для країн-кандидатів, Польща, як й інші країни-кандидати, має право брати участь також в інших програмах — освітніх і науково-дослідних робіт.

Структурні зміни у сільському господарстві Польщі за останні 14 років. Європейський Економічний Союз, створений на основі Римського трактату у 1957 р., настійливо і послідовно реалізує загальну профермерську сільськогосподарську політику, яка проявляється в таких діях: високий рівень інтервенції держав у сільське господарство, в результаті цього формується 48% сільськогосподарського доходу фермерів, на це витрачається більше 52% бюджету Європейського Союзу; концентрація земель і тваринництва; зниження загальної та індивідуальної зайнятості у сільському господарстві; підвищення зайнятості у переробній промисловості, сфері послуг на селі та інфраструктурі; стимулювання за рахунок субсидій високоінтенсивних технологій у рослинництві і тваринництві; застосування субсидій для домінації на світовому ринку.

Одночасно з досягненням світового рівня виробництва ЄС зустрічає складні проблеми: надвиробництво, дестабілізація ринку продовольчих продуктів, деградація аграрного середовища (особливо це стосується виснаження ґрунтів). За цих умов Польща, дотримуючись договорів СТО, особливо угод Уругвайського раунду САТТ на тлі обмежених фінансових можливостей для вдосконалення сільського господарства, здійснила наступні дії: за короткий строк (всього 2 роки) радикально поліпшено якість закупленого у фермерів молока, виводиться з ринку молоко низької якості; підвищено вимоги до переробників молока, кількість переробних заводів досягла 18% початкової їхньої наявності; підвищено критерії закупівлі забійних тварин, як цього вимагали програми ЄС, вдалося піднести м'ясні якості свиней на 9%; пристосовуючись до вимог стандартів ЄС, фермери реорганізують свої господарства і доводять виробництво відповідно до кількості й якості власних ресурсів.

Таким чином, самостійно і без державної допомоги в Польщі відбулися позитивні зміни, серед яких: концентрація товарного виробництва свиней у регіонах Велькопольська, Поможе, Сілезія і Куяви, де тепер зосереджено більше 65% поголів'я; концентрація виробництва свинини — понад 62% забійних свиней для переробки поставляють спеціалізовані господарства з поголів'ям понад 100 голів; відбувається концентрація інтенсивного виробництва у скотарстві в таких регіонах, як Мазури, Північна і Середня Польща; у птахівництві 97% м'яса птиці й яєць поставляють крупні товарно-промислові ферми; поживавився експорт польських сільгосппродуктів у країни ЄС (молоко, молочні продукти, свинина, яловичина, телятина, ягнятина, конина і м'ясні продукти харчування). Польща експортує також високої цінності фрукти, овочі, а також у широкому асортименті — овочеві і фруктові продукти.

Вступ Польщі до Євросоюзу знаменує собою, насамперед, відхід від існуючої до останнього часу практики прохолодного ставлення держави до села і сільського господарства в цілому. Водночас цей крок означає входження країни до загальної сільськогосподарської політики ЄС з її структурними фондами, а також іншими елементами соціально-економічного розвитку Європи.

Спеціалісти і вчені Польщі вважають, що вступ їхньої країни до ЄС дає великий шанс для неї та її сільського господарства. Хоча сам процес переговорів з цього питання надзвичайно складний. Адже на величину прямих субсидій і виробничих квот впливали об'ємні показники виробництва за минулі періоди, тобто так звані базові роки. А вони якраз припали на період зниження сільськогосподарського виробництва із-за структурних зрушень при переході до ринкових відносин. Особливо дискусійного характеру набуло обговорення проблем, які ставилися перед ЄС польською стороною. Це, зокрема, — купівля землі громадянами інших країн-членів ЄС. Не простими виявилися переговори з Євросоюзом стосовно дотримання ним рівня і строків поступового підвищення прямих субсидій до розмірів, які одержують інші країни ЄС. Нормативні сходинки до цього не завжди влаштовували Польщу.

Нині в Польщі здійснюються масові акції допомоги фермерам відповідно до їхніх заяв про отримання господарствами ідентифікаційних номерів та фінансових субсидій. Ставиться задача, щоб кожен фермер мав змогу скористатися правами, наданими йому зі вступом країни до ЄС. Організуються різноманітні курси і розповсюджується повна інформація про можливості та умови отримання конкретної допомоги фермерам у рамках відповідних програм. Спостерігається, нарешті, зростання ініціативності фермерів, у першу чергу — з метою використання переваг вступу Польщі до ЄС.

3.2. СОТ – Світова Організація Торгівлі

3.2.1. Загальні дані

Місцезнаходження — Женева (Швейцарія), створена у 1995 р. на підставі Уругвайського раунду, кількість країн-членів організації 145. Ведуть переговори про вступ ще 28 країн (у т. ч. Україна, Росія, Казахстан, Саудівська Аравія, Алжир), переважна більшість з яких знаходяться на різних стадіях приєднання до СОТ.

Процедура приєднання до СОТ — проходить декілька етапів і займає 5 – 7 років: а) детально розглядається торговельний режим країни-претендента; б) ведуться консультації і переговори з усіма зацікавленими країнами; в) ведуться

переговори про умови доступу на ринок товарів і послуг; г) визначаються формат і терміни прийняття на себе зобов'язань перед СОТ. Держава, яка приєднується, дістає такі самі права, як і інші країни СОТ, що означає припинення її дискримінації на зовнішніх ринках.

Мета і принципи СОТ як спадкоємниці Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГУТТ): регулювання торговельних відносин країн-членів, особливо суперечок у цій сфері; організація багатосторонніх раундів торговельних переговорів, 9 їхній раунд, який відбувається нині, завершиться на початку 2005 р.

Історія переговорів про вступ України до СОТ. Процес приєднання України до системи СОТ розпочався 17 грудня 1993 р.; 28 червня 1994 р. подано “Меморандум про зовнішньоторговельний режим України” на розгляд робочої групи, з того часу відбулося 10 засідань Робочої групи й останнє з них — 25-26.02.2003 р. З 1997 р. ведуться двосторонні переговори з 46 країнами-членами СОТ і з 10 країнами вже підписані двосторонні протоколи. З Австрією, Кубою, Польщею і Туреччиною є окремі неузгоджені питання, а з Аргентиною, США, Японією, Норвегією, Швейцарією, Молдовою, Киргизстаном і Литвою переговори тривають. Розпочато їх з Естонією і Таїландом.

На сьогодні в рамках двосторонніх переговорів погоджено близько 95% тарифних позицій. Йде узгодження ввізного мита: сьогодні середньозважена ставка ввізного мита по всій товарній номенклатурі становить 7,02%, у т. ч. на промислові товари — 6,76% і на сільськогосподарські товари — 23,09%. Враховуючи результати переговорів у 2005 р. ставка ввізного мита має становити по всій номенклатурі 5,68%, у т. ч. на промислові товари — 5,08% і товари сільського господарства та харчової промисловості — 12,23%.

3.2.2. Наслідки вступу до СОТ

Ринок товарів

Аргументи проти: лібералізація доступу імпортованих товарів на український ринок призведе до витіснення з цього ринку певної частини продукції українських товаровиробників.

Аргументи за: в цілому, з урахуванням пільг та договорів про вільну торгівлю, ввізне мито стягується лише з 25% товарів, імпортованих до України. Якщо врахувати, що у 2002 р. імпорт товарів до України становив 17 млрд дол. США, а експорт 18 млрд дол. США, то при вступі України до СОТ і функціонуванні спрощеного доступу до ринків 145-ти країн світу (95% світової торгівлі) вартість української експортної продукції буде у 4,7 раза вища, ніж вартість імпортованих товарів. Крім того, після вступу України до СОТ тарифи

закріплюються з країнами-членами і довільному підвищенню у будь-який час не підлягатимуть.

Ринок послуг

У 2002 р. частка сфери послуг у ВВП України становила 54,8% проти 20,3% у 1990 р. З усіх зайнятих працівників 50% у сфері послуг, яка таким чином перетворюється в один із найважливіших секторів економіки. Важливого значення набувають послуги у транспортній, телекомунікаційній, фінансовій, туристичній, юридичній, консультаційній сферах, а також в охороні здоров'я, освіті, соціальному страхуванні, організації дозвілля.

Українська індустрія послуг знаходиться у стадії розвитку і потребує захисту її інтересів у конкуренції з іноземними агентами. На особливу увагу заслуговує проблема усунення адміністративних бар'єрів на шляху до ринку послуг усіх його учасників.

Треба мати на увазі, що країни, які вступають до СОТ, беруть на себе набагато ширші зобов'язання, ніж ті, які давно стали членами цієї організації. Зокрема, розширюються вимоги щодо лібералізації сектора послуг у дослідницькій, освітянській та охорони здоров'я сферах, що, як правило, традиційно "національні". До секторів послуг, які потребують узгодження, відносять страхування, банківські, телекомунікаційні та медичні послуги.

Відомо, що на сьогоднішній день проект розкладу специфічних зобов'язань у секторі послуг для України містить зобов'язання по 134 підсекторах. Це одні з найвищих показників не лише серед країн-претендентів до вступу в СОТ, а й серед її членів.

Макроекономічні наслідки вступу до СОТ

У 1996 – 1998 рр. уряд України взяв курс на різке підвищення ввізного мита. У 1998 – 1999 рр. настала лібералізація зовнішньої торгівлі, що характеризувалася зниженням ставок ввізного мита. Динаміка середнього тарифу та обсягів імпорту окремих груп товарів спостерігалась така:

- **сільгосппродукція** — у 1997 р. різке підвищення середнього тарифу до 23,6% призвело до скорочення обсягів імпорту, водночас зниження тарифу у 1998 р. до 19,5% забезпечило певне його зростання, хоча у 1999 р. імпорт знову зменшується у відповідь на зниження тарифу до 19,2%. У 2000 – 2001 рр. спостерігається поступове зростання імпорту. І все-таки чіткої залежності рівня середнього тарифу та імпорту сільгосппродукції не відслідковується, починаючи з 1998 р. Що ж тоді впливає на динаміку імпорту сільгосппродукції. Не знаючи цього, держава не зможе ефективно регулювати цей сектор зовнішньої торгівлі.

3.2.3. Наслідки для сільського господарства

Стан галузі. У 2002 р. експорт сільськогосподарської продукції зріс на 30,1%, імпорт — зменшився на 1%. Іноземні інвестиції у сільське господарство за 1992 – 2002 рр. становили 108,4 млн дол. США. Середньорічна кількість працівників, зайнятих у галузі у 2002 р., — 2,1 млн осіб, що на 14% менше попереднього року.

У сільському господарстві України зайнято більше 16% загальної кількості працюючих, зосереджено понад 20% основних виробничих фондів держави. У цій галузі 41,8 млн га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 32,7 млн га ріллі, тут створюється майже третина ВВП.

Відповідно до консолідованої тарифної пропозиції передбачається зменшення ставки ввізного мита на сільськогосподарську продукцію від 20,96 до 12,53%, а зростання імпорту не перевищить 7 – 8%. Довідково: сьогодні вітчизняні товарники тримають 93% ринку харчової продукції України, а на ринках інших країн цей показник — 60 – 70%, решта — імпорт.

Можливі позитивні наслідки для аграрного сектора від членства у СОТ: стимулювання технологічного оновлення та переозброєння виробництва внаслідок зростання іноземних інвестицій в АПК; розширення доступу українських товарів до ринків країн-членів СОТ; пожвавлення виробництва в експортоорієнтованих галузях; прискорення структурних реформ в аграрному секторі; розширення асортименту та якості пропонованих на ринку продовольчих товарів, зниження їхньої ціни.

Можливі негативні наслідки від вступу до СОТ: загострення конкурентної боротьби між національними та іноземними виробниками цукру, молочних продуктів, картоплі, овочів та фруктів; можливе звуження внутрішнього ринку збуту для національних товаровиробників; зростання експорту товарів, які споживаються в українському АПК (насіння соняшнику, продовольчого та кормового зерна), може спричинити підвищення цін на них на внутрішньому ринку.

Особливості правил СОТ. Правила СОТ не передбачають скасування субсидій для сільського господарства, а лише вимагають введення граничного рівня для державних субсидій. Так на переговорах з вступу до СОТ Україна відстоює рівень внутрішньої державної підтримки в сумі 1,37 млрд дол. США на рік, хоча у 2000 р. та 2001 р. такі субсидії в Україні взагалі були відсутні. Україні доведеться обмежити використання субсидій, що підлягають скороченню за умовами СОТ про сільське господарство, але вона може відповідно збільшити використання дозволених субсидій, а саме: фінансування дослідницьких, учбових, консультативних і маркетингових програм, створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки, страхування та гарантування безпеки доходів, виплати на відшкодування збитків від стихійних лих у вигляді допомоги на структурну перебудову, виплати за програмами охорони довкілля та регіональними програмами допомоги.

На думку урядових структур, унаслідок лібералізації доступу до ринку аграрної продукції України не слід очікувати критичного для національного сільського господарства збільшення обсягів імпорту. Подібна думка пояснюється: істотними транспортними витратами на доставку імпортової продукції порівняно із такими затратами на неї, якщо вона місцевого виробництва; відсутністю інфраструктури, що забезпечує надходження та розподіл значних обсягів імпортової сільськогосподарської продукції у регіонах; низькою купівельною спроможністю населення; традиційними уподобаннями людей, особливо в сільській місцевості.

3.2.4. Основні переваги в цілому для України від членства в СОТ

1. У зовнішній торгівлі: середньозважена ставка чинного митного тарифу становить тепер 7,02%, а пропонується знизити її до 5,66%; за розрахунками Мінекономіки, від 2002 р. до 2006 р. експорт продукції зросте на 12,6% (від 21,2 до 23,9 млрд дол. США), імпорт — на 17,7% (від 17,4 до 20,5 млрд дол. США).

2. За розрахунками міжнародних експертів, у рік вступу країни до СОТ іноземні інвестиції в середньому підвищаться на 1,2% ВВП, пізніше вирівнюються, знаходитимуться на рівні 0,8% і вище.

3. Членство України в СОТ є необхідною передумовою лібералізації режиму торгівлі між Україною та ЄС.

4. Забезпечить зменшення тарифів і нетарифних обмежень на всіх найважливіших товарних ринках країн світу, що сприятиме росту надходження валюти; одержання режиму найбільшого сприяння у торгівлі з 145 країнами світу (95% світової торгівлі).

5. Гарантуватиме визнання за Україною в антидемпінгових розслідуваннях статусу ринкової економіки, а це важливо, оскільки з 1992 р. проти української продукції було порушено та проведено більше 90 антидемпінгових, спеціальних та антисубсидійних розслідувань, що призвело до прямих втрат українськими виробниками 1 млрд дол. США.

6. Зростуть надходження до бюджету: переважну кількість пілг із сплати ввізного мита, що надаються суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності, буде скасовано із вступом до СОТ, зросте внаслідок цього частка оподаткованого імпорту.

7. Чим пізніше наша країна приєднається до СОТ та тривалішими будуть її переговори з цього питання, тим більше поступок вимагатимуть від неї у процесі дискусій, а це погіршить загальні умови перебування України в цій Всесвітній Організації у майбутньому.

3.2.5. Думки громадян, науковців і політиків щодо СОТ

1. Вступ до СОТ — шлях, який має два протилежні напрями: один веде в коло розвинених держав, а другий — на периферію світового господарства, до бідності народу, його деградації і втрати незалежності держави.

2. При вступі до СОТ треба враховувати, що в Україні одне з найбільших у світі безробіття (40% — приховане, а на селі 45% пряме безробіття), понад 80% населення опинилося за межею бідності; смертність значно перевищує народжуваність.

3. Україні нав'язується ринкове суспільство на основі дикого ринку XVII – XIX ст., в якому олігархи живуть і діють з однією метою — отримати щонайбільше прибутків.

4. Світ загнаний у рамки глобалізму і, отже, всі країни змушені будуть вступити до СОТ, але й туди потрібно і можна вступати у такий спосіб, щоб відстоювати національні інтереси. Україна поступово приєднується до СОТ, але слабо відстоює власні інтереси: ще не ставши членом цієї організації, вона вже приєдналася до 16 із 19 угод, в яких передбачені нульові митні ставки при імпорті товарів у країну, хоча мало хто із старих країн-членів таке дозволив би собі. Адже йдеться про усвідомлені кроки на державному рівні, які призведуть до зниження доходів до бюджету.

5. Вступ до СОТ збільшить армію безробітних, особливо в АПК і у вугільній галузі, призведе до повного згортання наукоємних виробництв, особливо в електроніці.

6. У принципі визначаючи, що вступ до СОТ можливий, треба одразу твердо стояти на позиції захисту національних інтересів, щоб прийняли до світового співтовариства не як країну — сировинний придаток, а як таку, що здатна розвиватися і процвітати. Такий статус слід відстояти і затвердити в договірних документах українського уряду з СОТ. Не слід забувати, що українська економіка і в складі колишнього СРСР характеризувалась переважно сировинним розвитком. Але це в минулому. Тепер характер та спрямованість виробництва, економіки в цілому слід рішуче змінювати для того, щоб Україна зайняла достойне і по праву їй належне місце у світі.

ЗМІСТ

Вступ	
1. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА НАПЕРЕДОДНІ ВХОДЖЕННЯ У РИНКОВІ ВІДНОСИНИ	
2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ У РИНКОВИХ УМОВАХ	
3. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТРУКТУРИ	
3.1. Сільське господарство Польщі напередодні інтеграції з ЄС	
3.1.1. <i>Польща перед вступом до ЄС</i>	
3.1.2. <i>Адаптація сільського господарства до політики ЄС</i>	
3.2. СОТ – Світова Організація Торгівлі	
3.2.1. <i>Загальні дані</i>	
3.2.2. <i>Наслідки вступу до СОТ</i>	
3.2.3. <i>Наслідки для сільського господарства</i>	
3.2.4. <i>Основні переваги в цілому для України від членства в СОТ</i>	
3.2.5. <i>Думки громадян, науковців і політиків щодо СОТ</i>	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ЗУБЕЦЬ Михайло Васильович
ПАНАСЮК Броніслав Якович**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Літературний редактор *А.Г. Веретьюхін*
Технічний редактор *М.П. Остапенко*
Комп'ютерна верстка *В.А. Веретьюхіна*
Коректор *Л.П. Захарченко*

Підписано до друку 11. 06. 2004 р.

Формат 60 × 84 ¹/₁₆.

Папір офс. Гарнітура “Таймс”. Друк офс.

Ум. друк. арк. 5,0. Обл.-вид. арк. 5,25.

Наклад 1000 прим. Зам. № 4-256.

**Видавництво “Аграрна наука”
вул. Васильківська, 37, Київ, 03022**

Віддруковано в друкарні
концерну «ВД «Ін Юре»
вул. Багговутівська, 17 – 21, Київ, 04107